

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ, 1964-1992.

ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Ανάτυπο από την «Διδών» τέμρος ΚΖ' τεύχος 1 (1998)
Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής των Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

[ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1999]

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
ΣΥΛΛΟΓΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ, 1964-1992.
ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ¹

I. Σκοπός της εργασίας

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό (α) να γνωστοποιήσει τη συλλογή με (αδημοσίευτες) χειρόγραφες εργασίες επτανησιακής λαογραφίας του Λαογραφικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Λ.Α.Π.Ι.) και, ειδικότερα, (β) να σχολιάσει και να αξιολογήσει τις ενδυματολογικές ειδήσεις τους, που προέρχονται από κοινότητες της νήσου Κέρκυρας, προκειμένου να φανεί η χρησιμότητα τέτοιων συλλογών, ακόμα και ως προς τη διεργάνηση ειδικότερων ξητημάτων.

II. Η συγχρότηση του Λ.Α.Π.Ι. Ο σκοπός της συλλογής

Η ιδέα της συγχρότησης του Λ.Α.Π.Ι. οφείλεται στον Επτανήσιο στην καταγωγή καθηγητή της Λαογραφίας Δημήτριο Σ. Λουκάτο, ο οποίος ήδη από το 1964, πρώτο χρόνο λειτουργίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, παρότρυνε στα μαθήματά του τους φοιτητές της Σχολής να συγκεντρώνουν λαογραφικό υλικό από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Το αποτέλεσμα υπήρξε ιδιαίτερα ικανοποιητικό, με πλούσια συγκομιδή υλικού.

Αργότερα, το 1977, ιδρύθηκε επίσημα πλέον το Λαογραφικό Αρχείο (και Μουσείο) του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ύστερα από προσπάθειες

1. Σε μια συνοπτική μορφή το κείμενο παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο Στ' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο στη Ζάκυνθο το Σεπτέμβριο του 1997. Ενημερώθηκαν τον Καθηγητή της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Μιχαλή Γ. Μεζακλή για την προθυμία του να διαβάσει την εργασία και να κάνει ουσιαστικές παρατηρήσεις πριν την τελική εκτύπωση.

των καθηγητών Ν.Μ.Παναγιωτάκη και Μ.Γ. Μερακλή, με σκοπό τη συγκέντρωση, διαφύλαξη, μελέτη και έκδοση του φιλολογικού και μουσειακού υλικού του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού.

Αυτό σήμαινε για τους φοιτητές -εκκολαπτόμενους επιστήμονες- πρότυπων ασκησης στην επιτόπια έρευνα (α) για την κατανόηση καταχήτων του τρόπου ζινής των παλαιοτέρων, της νοοτροπίας τους, των αξιών τους, της συμπεψυφοράς τους, (β) για την καταγραφή παραδοσιακών πολιτισμικών-λαογραφικών φαινομένων στις ύστατες -εν πολλοίς- στιγμές τους, και (γ) για την επισήμανση των αλλαγών, των μετασχηματισμών και των διαφοροποιήσεών τους, που και οι ίδιοι οι φοιτητές βίωναν ως μέλη -σχεδόν πάντοτε- των κοινοτήτων που έρευνούσαν.

Το πρωτογενές λαογραφικό υλικό που οι φοιτητές κατέθεταν χειρόγραφο αποτελούσε -και εξακολουθεί να αποτελεί μέχρι σήμερα, γιατί η προσπάθεια (ώς ένα βαθμό) συνεχίζεται-, φροντιστηριακή ή σεμιναριακή ασκηση (με αξιολόγηση και βαθμολογία στα μαθήματα Λαογραφίας).

Στους οκοπούς επίσης του Α.Α.Π.Ι. (στο οποίο σήμερα αριθμούνται 125 τόμοι με αδημοσίευτο χειρόγραφο λαογραφικό υλικό)², ήταν και είναι η γνωστοποίηση αυτού του υλικού για την περαιτέρω επιστημονική αξιοποίησή του. Έχουν ήδη δημοσιευτεί δύο άρθρα, που σχολιάζουν το πληροφοριακό υλικό χειρογράφων από τη Βόρεια Ελλάδα και τη Ρόδο³, καθώς και δύο αυτοτελείς εργασίες, που παρουσιάζουν το περιεχόμενο ενός

2. Εκτός από το Α.Α.Π.Ι. είναι γνωστό ότι πολύνιμα λαογραφικά χειρόγραφα έχουν κατατεθεί από φοιτητές, σπουδαστές, έφευνητές και φίλους της Λαογραφίας στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας του Παν/μίου Αθηνών, στη Μαρσάλειο Παιδαγωγική Ακαδημία, στο Κέντρο Μικροστατικών Μελετών, στο Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού καθώς και στο Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Σε μια σειρά από δημοσιεύματα έχει ήδη παρουσιαστεί ένα σημαντικό μέρος αυτών των συλλογών. Βλ. ενδεικτικές αναφορές στη Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Χειρόγραφα Ενδιματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992*. Διαδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα αρ. 54, Ιωάννινα 1994, σ.14 και 15, σημ. 8. Βλ. και Μ. Γ. Βαζούονη, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*. Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 26-33.

3. Μ.Γ.Μερακλής, «Λαογραφικές εργασίες φοιτητών για τη Βόρεια Ελλάδα. Ορισμένα γνωσίμιατά τους», στα *Πρακτικά του Ε' Σιμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.149-157. Επίσης Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Λαϊκές αυτοβιογραφικές συνεντεύξεις. Δείγματα από τη Σορωνή Ρόδου», *Διαδεκανησιακά Χρονικά*, 10 (1984), σ. 38-53.

μέρους του Αρχείου και χρησιμεύουν ως εργαλεία στη λαογραφική έρευνα⁴.

III. Τα χειρόγραφα της επτανητικής λαογραφίας

Τα χειρόγραφα που αφορούν ειδικά την επτανητική λαογραφία είναι μάλλον ολιγάριθμα -48 στο σύνολό τους. Τα περισσότερα, 27 τον αριθμό, προέρχονται από την Κέρκυρα (προφανώς το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για λόγους γεωγραφικής εγγύτητας, είλκωσε ιδιαίτερα τους Κερκυραίους φοιτητές). Από τους Παξούς έχουμε μόνο ένα χειρόγραφο, από τη Λευκάδα 8, από την Κεφαλονιά 2, από τη Ζάκυνθο 9 και από τα Κύθηρα ένα⁵.

Κέρκυρα

Το υλικό προέρχεται από την πόλη της Κέρκυρας και από τα χωριά: Άνω Κορακιάνα, Αργυράδες, Βασιλάτικα, Γαψδελάδες, Γαστούρι, Γιαννάδες, Επίσκεψη, Κανακάδες, Κάτω Παυλιάνα, Λευκίμη, Λουύτσες, Μαγουλάδες, Μάρμαρο, Μπενίτσες, Ξαθάτες, Ρόδα, Σπαρτερά, χωριά του Όρους γενικά, καθώς και χωριά της περιοχής Συνιές⁶.

4. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Ηπειρωτικά Χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1974. Δημοσιεύματα Λαογραφικού Μουσείου και Αρχείου, αρ. 2, Ιωάννινα 1980. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, Χειρόγραφα Ενδιματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992, δ.π.*

5. Βλ. την παρουσίαση ανάλογου πρωτογενής υλικού από τη Λευκάδα στη Μαρία Μηλιγκού-Μαρκαντώνη, «Λαογραφικά σύλλογα εκ Λευκάδος εις το Λαογραφικόν Αρχείον της έδημας Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (εν χειρογράφοις)». Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, 1 (1971), σ. 111-114. Βλ. επίσης της ίδιας, «Χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σποιδιαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1966-1986)», *Παρουσία, Ε'* (1987), σ. 543, όπου η πληροφορία στις ήδη στα 1987 η παρατάνω συλλογή αριθμούσε 185 χειρόγραφα για τη λαογραφία των Επτανήσων.

6. Παραβέτω τους τίτλους των εργασιών κατά αλφαριθμητική σειρά των ονομάτων των συλλογών του υλικού:

- Αγαθός Γεώργιος, «Δημοτικά τραγούδια από τους Γιαννάδες Κερκίνης». Σειρά Δευτέρα (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-66, Α-Ω, σ. 1-15.

- Αθηναίου Καλλιόπη, «Η ενδιμασία των γιννακών στα χωριά του Όρους την Κέρκυρα». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1981-1982, Α-Ε, σ. 35-113.

- Ασπιώτης Βασίλης, «Ονομαστικές γιορτές, Γάμος, Χριστουγεννάτικο δένδρο, δοξασίες για το δωδεκαήμερο στα Σπαρτερά Κερκίνης». Σειρά Τρίτη (Φροντιστήριο Δ. Σ.

Οι ειδήσεις αφορούν κυρίως:

(1) τα έθιμα του νησιού κατά τις πάνδημες θρησκευτικές εορτές του έτους, τα πανηγύρια και τους χορούς που συνδέονται με αυτές, καθώς και τα έθιμα του γάμου,

Λουκάτου), 1966-1967, I, A-K, σ. 47-55.

- Βαγενά-Παντούλα Ελένη και Σγουρόν Καΐτη, «Το καρναβάλι στην Κέρκυρα», Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1983-1984, A-B, σ. 215-217.

- Βλαχόπουλος Θεμιστοκλής, «Έθιμα της μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα από τα Βιολάτικα Κερκύρας. Γεωργικές εργασίες, Τραγούδια, Ξόρκια». Σειρά Τείτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1966-1967, I, A-K, σ. 97-109.

- Βλάχος Αλέξανδρος, «Δοξασίες για το Λωθεκάμερο από το χωριό Λούτσες Κερκύρας. Κάλαντα της Πρωτοχρονιάς». Σειρά Τείτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1966-1967, I, A-K, σ. 121-127.

- Γεωζώνη Τζίλιντα, «Υλικός, πνευματικός, κοινωνικός βίος στην Κέρκυρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, II, σ. 37-50.

- Γκίνη Αγγελική, «Τραγούδια, κάλαντα, ξόρκια από την Κέρκυρα». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, I, A-E, σ. 701-714.

- Γκρέμιος Θωμάς, «Έθιμα του γάμου από την Ήπειρο και έθιμα του Πάσχα από την Κέρκυρα». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, I, A-E, σ. 777-798.

- Δημητρίου Γιαννούλα, «Η φορεσά στο χωριό Μαγονιάδες της Κέρκυρας στη δεκαετία του 1930». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, Θερινό εξάμηνο, τ.10: Α - Α, σ.155 - 209.

- Ζαφειρόπουλος Αλέξανδρος, «Συγκέντρωση λαογραφικού υλικού από το χωριό Κάτω Παυλίανα Κερκύρας (Λαϊκό θέατρο. Γάμος)». Φροντιστήριο Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, 1984-1985, Γ-Κ, σελίδες αριθμημένες 90 (χωρίς σελιδοστοίχηση στο συλλογικό τόμο).

- Ζευβοπούλου Ελένη, «Η τίμηση του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1982-1983, A-O (Συμπλήρωμα), σ. 283-407.

- Καθησιδία Σοφία, «Έθιμα, τραγούδια, κάλαντα, μοιρολόγια και παροιμίες Αργυράδων Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 4, K-Λ, σ. 3-41.

- Κάντα Αικατερίνη, «Λαογραφικά στοιχεία εκ της Λευκίμης Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, K-Λ, σ.289-332.

- Κατσαρού Βασιλική, «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσά της περιοχής Συνιών της Κέρκυρας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, Θερινό εξάμηνο, τ.10: Α - Α, σ. 237 - 367.

- Κουντάγια Αικατερίνη, «Η γαστουριώτικη ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1982-83, A - O (Συμπλήρωμα), σ. 411 - 501.

- Κυρτικός Ανδρέας, «Κερκυραϊκά κάλαντα και δημοτικά τραγούδια μιθιστορηματικά. Δειπιδαμονίες και προλήψεις για τον ξενητεμό». Σειρά Τείτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1966-1967, I, A-K, σ. 711-716.

- Κουρή Ιωαννέτα, «Παλαιά μιθιστορηματικά δημοτικά τραγούδια εκ της Λευκίμης Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 4, K-Λ, σ. 993-1014.

- Λευθεριώτη Σανθή, «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσά στους Γαρθελάδες της Κέρ-

(2) τη λαϊκή λογοτεχνία, (εννοώντας τη συλλογή μεγάλου αριθμού από δημοτικά τραγούδια, τραγούδια του γάμου, μοιρολόγια, κάλιντα, παροιμίες, ξόρκια, επωδές, και επισημαίνω ιδιαίτερα την καταγραφή, το έτος 1984-85, ενός λαϊκού θεατρικού έργου, με τον τίτλο «Χωριάτικος γάμος», γραμμένου από κάτοικο του χωριού Κάτω Παυλιάνα⁷).

(3) την ενδυμασία των γυναικών της υπαίθρου, για την οποία εκτενώς θα γίνει λόγος παρακάτω.

Π αξοί

Από τους Παξούς έχουμε, όπως σημειώθηκε, μόνο μία εργασία⁸, η οποία αναφέρεται στην ενδυμασία των κατοίκων του νησιού.

Το υλικό δεν βασίζεται ακριβώς σε επιτόπια έρευνα της φοιτήτριας

κυρίας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1989 - 90, t. 10: Α - Α, σ. 369 - 507.

- Λιτπαρδόπουλος Κωνσταντίνος, «Λαογραφικόν υλικόν χωρίου Μπενιτσών Κερκύρας». Σειρά Εβδόμη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1970-1974, Α-Ν, σ. 141-157.

- Νικηφόρου Αλίκη, «Περί της τοπικής ενδυμασίας των γυναικών του χωρού Άνιο Κορακιάνα Κερκύρας». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-69, 5, Μ-Ο, σ. 789-807.

- Παπαδάτος Κωνσταντίνος, «Το αγροτικό νοικοκυρό στην Κέρκυρα. Κάλαντα Χριστούγεννων, Πρωτοχρονιάς, Θεοφανείων. Έταινοι ιερέων. Δειπιδαμονίες και προλήψεις. Δοξασίες». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, V, Ν-Πε, σ. 545-555.

- Περιδικομάτη Αικατερίνη, «Κάλαντα από την Επίσκεψη Κερκύρας. Τραγούδια του γάμου από Κανακάδες, από Μάρμαρο, από Γιαννάδες Κερκύρας. Μοιρολόγια από Κανακάδες». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, V, Ν-Πε, σ. 937-946.

- Σαζανίδη Ελένη, «Μοιρολόγια. Νυφικά τραγούδια. Παραδόσεις για τοπωνύμια από την Κέρκυρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VI, ΠΗ-ΤΑ, σ. 153-175.

- Σγούρου Αικατερίνη, «Η γυναικεία ενδυμασία στο χωριό Ράδα του νομού Κερκύρας». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1984 - 86, t. 1: Α - Σ, σ. 353 - 459.

- Σπιγγός Γεράσιμος, «Λαογραφική εργασία για τα κεφυκαϊκά δημοτικά τραγούδια (περιοχής βορείου πυργοτήματος, χωριό Ξαθάτες)». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1975-1979, A-Σ, σ. 529-604.

- Φακιόλας Νίκος, «Ξόρκια από την Κέρκυρα». Σειρά Δευτέρα (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-1966, A-Ω, σ. 611-618.

7. Συνοδεύεται από εκτενές ενδιαφέρον αυτοβιογραφικό σημείωμα του λαϊκού δημιουργού, με φωτογραφία του και με σχολιασμό του κειμένου από το φοιτητή που το κατέγραψε.

8. Βελλιανίτη Καψολίνα, «Η ενδυμασία των κατοίκων των νήσων Παξοί και Αντίπαξοι». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1978-1979, B-Κ, σ. 1-29.

που συνέταξε την εργασία, αλλά αποδίδει πληροφορίες που περιέχονται στο γερμανόγλωσσο γνωστό κείμενο του Λουδοβίκου Σαλβαδόρ. Η προσφορά ωστόσο της εργασίας αφορά την παράθεση προικοσύμφωνων με λαογραφικό (και ενδυματολογικό) ενδιαφέρον.

Α ε ν κά δ α

Από τη Λευκάδα προέρχονται οκτώ χειρόγραφες εργασίες⁹ που περιέχουν:

(1) περιγραφές εθίμων κατά τις μεγάλες ημερολογιακές εορτές, και ακόμη εθίμων του γάμου σε εκτενή περιγραφή, καθώς επίσης την αναφούμε δεισιδαιμονιών και προλήψεων,

(2) μία συλλογή -πολυσέλιδη- με δημοτικά τραγούδια, λογοπαίγνια, ανίγματα, έδρακια, μαντικές προβλέψεις, μια ευτράπελη διήγηση, κι ακόμη δύο προικοσύμφωνα, του 1888 και του 1947, καθώς και ένα συμφωνητικό δανείου του 1899, και

(3) τρεις αναφορές στη γυναικεία ενδυμασία, του νησιού γενικά, και του χωριού Καρυά σε έχειωστή παρουσίαση.

9. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Γεωργάκη Μαργαρίτα, «Σύμμικτα του Πινακοχωρίου Λευκάδας». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1979-1980, Α-Γ, σ. 572-696.
- Γλένης Κωνσταντίνος, «Λαογραφικά από τον Άγιο Νικήτα Λευκάδος». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙ, σ. 627-643.
- Κολοκυθά Μαρία, «Λευκαδίτικη Λαογραφία». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, 4, Κ-Λ, σ. 675-695.
- Μαγκούνης Λουκάς, «Το καρναβάλι στη Λευκάδα. Θέματα της Λευκάδας από τις γιορτές των Χριστουγέννων». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, ΙΙΙ, Α-Μ, σ. 243-247.
- Σχλαβανίτη Μαρία, «Απόκριες, Ψυχοσάββατο, Διάβολος, στο Κατωχώρι Λευκάδος». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1975-1976, Α-Ω, σ. 556-559.
- Σταματέλου Άννα, «Η λευκαδίτικη ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1975-1979, Α-Σ, 559-604.
- Στραγαλινός Δημήτριος, «Έθιμα Δωδεκανέρου. Λευκαδίτικος γάμος. Προλήψεις εκ Καρυάς Λευκάδος». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, VI, ΠΗ-ΤΑ, σ. 627-671.
- Τιντάλδου Όλγα, «Η νυφική στολή στο χωριό Καρυά Λευκάδος». Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη - Ζάχου, 1987-88 και 1989-90, Συμπλήρωμα, τ. 4: Α - Ω, σ. 127 - 201 .

Κ ε φ α λ ο ν ι á

Από την Κεφαλονιά έχουν κατατεθεί διώ εργασίες¹⁰:

(1) Η πρώτη είναι χρήσιμη για τα ενδιαφέροντα της φιλολογικής κατέχοντας λαογραφίας. Παρουσιάζει ένα προικοσύμφωνο του 1892, τραγούδια, έδρακια και παινέματα της νίκης από τη Σάμη.

(2) Η δεύτερη πραγματεύεται την αρχοτική και αστική γυναικεία ενδυμασία. Το κείμενο συνοδεύεται από ενδιαφέρον φωτογραφικό ίλικό και αξιοπρόσεκτα σχόλια για την αντιμετώπιση των παραδοσιακών ενδυμασιών του νησιού από ορισμένους «εκπολιτιστικούς» στιλλόγους.

Ζάκυνθος

Από τη Ζάκυνθο έχουμε εννέα εργασίες¹¹:

(1) Πρωτότυπο είναι το θέμα της εργασίας που παρουσιάζει 175 από-

10. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Αντωνέλλος Σπίρος, «Η φρεσειά της Κεφαλονίτισσας». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1983-84, Α-Β, σ. 1-167.
- Διγαλέτου Γερασιμούλα, «Προικοσύμφωνο, τραγούδια, έδρακια, τραγούδια της νίκης, μοιρολόγια από τη Σάμη Κεφαλληνίας». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, II, σ. 929-943.

11. Παραθέτω τους τίτλους των εργασιών:

- Ακτώτη Χριστίνα, «Ζακυνθινή ενδυμασία». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ. Γ. Μερακλή), 1978-1979, Α-Β, σ. 57-82.
- Γεωργοπούλου Σταυρούλα, Κοντούγλου Κώστας και Στεφανής Θανάσης, «Λαογραφικά μοτίβα στον Ξενόπουλο». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1979-1980, Α-Γ, σ. 698-784.
- Λούντζη Χριστίνα, «Παροιμίες, παροιμιακές εκφράσεις, έμμετρα και έθιμα του Πάσχα στη Ζάκυνθο». Σειρά Εβδόμη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1970-1974, Α-Ν, σ. 213-264.
- Μάνεση Βασιλική, «Θρησκευτικές εορτές, παροιμίες, κατάρες, λέξεις, προλήψεις στη Ζάκυνθο». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1967-1968, III, Α-Μ, σ. 433-461.
- Παπαγεωργοπούλου Μαρία, «Ζακυνθινά έθιμα των εορτών». Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1968-1969, 6, Π, σ. 295-321.
- Παπαδάτου Στεφανία, «Ζακυνθινά λαογραφικά στοιχεία», Σειρά Πέμπτη (Φροντιστήριο Δ.Σ.Λουκάτου), 1968-1969, 6, Π, σ. 331-341.
- Πούλια Βασιλική, «Αποδελτίωση λαογραφικών στοιχείων από τα Άπαντα του Γεργ. Ξενόπουλοι». Σειρά Δεύτερη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1965-1969, ΠΑ-Σ, 7, σ. 393-477.
- Στράνη Παναγιώτα, «Η ψυχαγωγία στη Ζάκυνθο». Νέα Σειρά (Φροντιστήριο Μ.Γ.Μερακλή), 1975-1976, Α-Ω, σ. 526-578.

δελτιωμένες ειδήσεις από το πεζογραφικό έργο του Γρηγορίου Ξενοπούλου χωρισμένες σε δύο κατηγορίες που αφορούν (α) τις κοινωνικές σχέσεις, τη διάκριση πλουσίων και φτωχών, οικονομικά και κοινωνικά ζετεσμένων, τυχερών και άτυχων, τίμιων και άτιμων, που αφορούν ακόμη τα κοινωνικά σχόλια, τα «κοινοπολιά» και τους ερωτικούς δεσμούς και (β) τις οικογενειακές σχέσεις, την ιεράρχηση των μελών στην οικογένεια, τη θέση του πατέρα και τα δικαιώματά του πάνω στα λοιπά μέλη της οικογένειας, την αξία της οικογενειακής τιμής, τη θέση και την αντιμετώπιση της «παραστρατημένης κόρης».

Τα λαογραφικά στοιχεία στον Ξενόπουλο αποτελούν το θέμα μιας ακόμη εργασίας, ενώ νεωτερικό είναι το θέμα που παρουσιάζει την ψυχαγωγία στη Ζάκυνθο στα μέσα της δεκαετίας του 1970.

(2) Οι θρησκευτικές εορτές στο νησί περιγράφονται διεξοδικά σε πέντε εργασίες. Εξάλλου η πρώτη από αυτές συμπληρώνεται με 58 λαϊκές τοπικές φράσεις, 84 προλήψεις, 12 παροιμίες και 24 κατάρες. Μια ακόμη πολυσελιδή εργασία από το χωριό Παντοκράτορας περιέχει: 400 παροιμιακές εκφράσεις, 88 έμμετρα για την αγάπη, 32 σκωπτικά έμμετρα, αλλά και περιγραφή των πασχαλινών εθίμων.

(3) Η μοναδική εργασία με ενδυματολογικό περιεχόμενο είναι μάλλον σύντομη με φωτογραφικό υλικό που προέρχεται από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Ζακύνθου.

Κύθηρα

Από τα Κύθηρα έχουμε μία εργασία¹². Το υλικό συγκεντρώθηκε με επιτόπια έρευνα και με αποδελτίωση ειδήσεων από εφημερίδες του τοπικού τύπου:

(α) Αφορά την κυθηραϊκή δημοτική μουσική. Έχουν καταγραφεί το τυπογρύδι «Ο Αγιο-Γιώργης», ο σταυρωτός χορός, και ο διπλός ή «μπουζόδης», με τη μελωδία τους σε πεντάγραμμο.

(β) Παρατίθενται ακόμη 28 τραγούδια, τα κάλαντα του Λαζάρου της νιχτας, 26 παραδόσεις, σχολιάζεται η λέξη «γιότσα» στην κατάρα «α, που να σου δώσει γιότσα», περιγράφεται η ένδραση «το φαινόμενο του Ξεινο-

- Φωτιάς Διονύσιος, «Παραδόσεις. Έθιμα από τη Ζάκυνθο». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VII, TZA-Ω, σ. 421-428.

12. Τριάρχης Γεώργιος, «Λαογραφική συλλογή από τα Κύθηρα». Σειρά Τετάρτη (Φροντιστήριο Δ. Σ. Λουκάτου), 1967-1968, VII, TZA-Ω, σ. 115-174.

λαού», το έθιμο του «αμίλητου νερού» του Αη-Γιαννιού του Ριζικάρη, και τέλος παρατίθενται 416 τετράστιχα.

Από τη σύντομη αιτή αναφορά στο περιεχόμενο των χειρογράφων γίνεται φανερό ότι την ερευνητική διάθεση των φοιτητών είλκυσαν (α) η κοινωνική συγκρότηση, (β) τα ήθη και τα έθιμα και (γ) η λαϊκή τέχνη¹³. Βέβαιως και η ενδυματολογική συμπεριφορά των γυναικών, για την καταγραφή της οποίας μάλιστα οι φοιτητές παρακολούθησαν ειδικά μαθήματα¹⁴.

Για την αξιολόγηση και αξιοποίηση αυτού του εξαιρετικά πολυτελού δυνατού πρόστιμου να παρατηρηθεί, ότι η καταγραφή του έγινε από άτομα της ίδιας ηλικίας και του αυτού, κατά το μάλλον ή ήτον, πνευματικού επιπτέδου, τα οποία ακολούθησαν στην ερευνητική τους πορεία τη μεθοδολογία που τους υποδέιχτηκε από τον εκάποτε διδάσκοντα. Βέβαια οι εργασίες αντανακλούν και τις δυνατότητες κάθε φοιτητή, την προθυμία και, ακόμη, την υλική και, κυρίως, τη χρονική άνεση, για την καταγραφή αξιόπιστου -προπάντων- λαογραφικού υλικού¹⁵.

13. Για το λαϊκό πολιτισμό στα Επτάνησα βλ. ενδεικτικά εγγαπίες των: Γεωργίου Κ. Στυγιδάκη, «Σινθετικά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού εις την Επτάνησον», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Σινεδρίου*, τ. Α', εν Αθήναις 1967, σ. 353-363. Επίτης Δημητρίου Σ. Λουκάτου, «Η επτανησιακή λαϊκή παράδοση και το σύγχρονο χρέος». *Κεφαλαιακά Χρονικά*, 15 (1970), σ. 51-65, καθώς και Μ. Γ. Μερακλή, *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Β' έκδοση, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, Αθήνα 1983, κεφ. 5: Ιόνιο, σ. 79-96. Βλ. ακόμη εργασίες με ειδικά ενδυματολογικά θέματα: Κοσμά Φωκά-Κοσμετάτον, «Η κεφαλονίτικη φορεσιά», Κεφ. Πρόδοσης 1 (1972), τεύχ. 10, σ. 3-4. Ελένης Μαρίνου Κοσμετάτου, *Ιστορία της αγωρικής και αστικής ενδυμασίας στην Κεφαλονιά*. Αθήναις 1977. Μαρίνας Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση, 1864-1910*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος. Λιδαστοποιητική ιδιότητή, Ιωάννινα 1985 (πολυγραφημένη έκδοση) και 1991 (Έκδ. Τμ. Αγιασμάτων Παν/μίου Ιωαννίνων). Πανταζή Κοντομήχη, *Η λευκαδίτικη λαϊκή φορεσιά*. Έκδ. Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Αθήνα 1989. Ελισάβετ-Ασηλού Θεοτόκη, *Ενδυμασίες Κέρκυρας, Παξών και Διαποντίων νήσων*. Έκδοση Δήμου Κερκυραίων, Κέρκυρα 1994. Άλλες εργασίες βλ. και στη σημ. 18 ειδικά για την Κέρκυρα.

14. Βλ. σχετικά στη Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Ενδυματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων», Διαβάζω, τεύχ. 245 (5.9.90), σ. 54-59.

15. Οι διασχέσεις στην επιτόπια λαογραφική αναζήτηση και παρατήρηση, ακόμη και για τον πιο έμπειρο ερευνητή, είναι πολλές και υνεξάρτητες συχνά από τις επιθυμίες και τους προγραμματισμούς του για καφτοφόρου έρευνα. Για τα χωρικά επιστημονική πείρα ευκοσάχρων παιδιών είναι εύλογα πολύ περισσότερες, μαζί με την έλλειψη επαρκούντ χρόνου, ο οποίος μάλιστα τα τελευταία χρόνια (από το παν. έτος 1986-87 και

Αν και τα φοιτητικά χειρόγραφα παρουσιάζουν αδυναμίες και ελλείψεις, αφού δεν έχουν συνταχθεί από ολοκληρωμένους επιστήμονες, διαθέτουν όμως το πρόσσον να στηρίζονται στις μνήμες υπερηλίκων πληροφορητών, ανθρώπων με μοναδικές βιωματικές εμπειρίες και, έτσι, «να αποτελούν την τελευταία υπαρκτή και συγχρόνως αναντικατάστατη λαογραφική και ιστορικο-κοινωνική μαρτυρία»¹⁶. Είναι ακόμη κείμενα ανθρώπων, που και αυτοί έχουν, επίσης, «άμεση και βιωμένη γνώση των τόπων από τους οποίους δίνουν τα στοιχεία και από τους οποίους προέρχονται», οπότε το υλικό που προσφέρουν, δχι μόνο μπορεί να επαληθευτεί για την αξιοπιστία του, αλλά και να επαληθεύσει και να ενισχύσει μαρτυρίες από άλλες πηγές, τις οποίες, εξάλλου, εμπλουτίζει και από την πλευρά της αντιτροσωπευτικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, οι περισσότερες κερκυραϊκές συλλογές δεν είναι από την Κέρκυρα γενικά, αλλά κατανέμονται σε διαφορετικές κοινότητες.

Αυτό το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Και θα προσπαθήσω στη συνέχεια να το δείξω, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τις ενδυματολογικές ειδήσεις που μας δίνουν οι συλλογές από την Κέρκυρα, της οποίας

εξής, έχει συρρικνωθεί εξαιτίας της καθιέρωσης του συστήματος των εξαμήνων στα προγράμματα σπουδών (τη δυσκολία αυτή έχει πότε επισημάνει σε παλαιότερο δημοσίευμά της η Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1966-1986)», δ.π., σ. 539-540, σημ. 3: «Από το πανεπιστημιακό έτος 1986-1987 που λήγει και το τελευταίο ετήσιο μάθημα λόγω της καθιερώσεως του νέου συστήματος των εξαμήνων και της αλλαγής της δομής της διδασκαλίας φοβούμαι ότι θα δυσχερανθεί η συνέχιση της συστηματικής συγκεντρώσεως του πρωτογενούς αυτού λαογραφικού υλικού, για την οποία οι συλλογές χρειάζονται πολύ χρόνο»). Άλλη τροχοπέδη είναι η δυστυσία των πληροφορητών που προσεγγίζονται, η δυσκολία επίσης να βρεθούν και να φωτογραφηθούν όλα τα αντικείμενα που σχετίζονται με το θέμα, αν διευρευνάται π.χ. ένα ζήτημα του υλικού βίου. Από εργασία φοιτητών που χρησιμεύει για το παρόν δημοσίευμα βλ. π.χ. την παρατήρηση: «Κατά τη διάρκεια της εργασίας αυτής συνάντησα δυσκολίες, στη φωτογράφιση κυρίως, γιατί ορισμένα από τα εξαρτήματα της ενδιμασίας δεν μπόρεσα να τα βρω. Καμία από τις πληροφορήτριες μου δεν δέχτηκε την πρωτηφορητή» (Αικατερίνη Σγουρόνη, «Η γνωμακεία ενδηματία στο χωριό Ρόδι των νομού Κερκίνης», δ.π., σημ. 6).

16. Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Το 1490 σκιαθίτικο χειρόγραφο του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ενθεικτικές επισημάνσεις-συμπεράσματα)», Ημεροσία, 8 (1992), σ. 34.

17. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Ηπειρωτικά Χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: Συλλογή Φοιτητών, 1964-1974, δ.π., σ. 6.

οι γνωμακείες παραδοσιακές ενδημασίες μας είναι ως έντονη μόνιμο γνωστες από την έκθεσή τους στη μονοεία και από δημοσιεύματα¹⁷, που ωστόσο δεν εξαντλούν το θέμα, αλλά καλούν και προκαλούν για περιπτέρω διεργατηση.

18. Βλ. Σπ. Καβάσιλα, «Λαογραφικά σύλλεκτα εκ Νησιφύρων Κερκίνης», Λαογραφία, 2 (1910), σ. 638-669, όπου μια συντομότατη αναφορά στις φωτογραφίες που διώνονται στις Κερκυραϊκές (σ.669). Γεράσιμον Σαλβάνον, «Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργιράδου Λειταμίμης», Λαογραφία, 10 (1929), 113-163, όπου σε ξεχωριστό κεφάλαιο γίνεται λόγος για «Τα σκονιτά και τα στολίδια της νήσης» (σ. 517-519). Νοεμής Ζωηρού-Παπιά, «Λαογραφικά σύλλεκτα εκ Κερκίνης και άλλων τόπων. Ο γάμος της Επισκέψεως, χωρίν της επαρχίας Όρφους Κερκίνης», Λαογραφία, 11(1934-37), σ. 112-115, όπου αναφορά στη νησική ενδημασία (σ. 114). Αγγελικής Χατζημιχάλη, Ελληνικαὶ Εθνικαὶ Ενδημασίαι, Μουσείου Μπενάκη, τόμ. I, Αθήναι 1948, σ. 24 και 25, όπου γενική αναφορά στις ενδημασίες της Λειτάμης, της βάσιεις Κέρκυρας και στην ενδημασία του χωριού Γαρίτσα (βλ. και στον τόμ. II, Αθήναι 1954, όπου οι αντίστοιχοι πίνακες για, αρ. 75, 76, 77 από τον Νικ. Σπέζλιγκ), I. Μπουνιά, Κερκηραϊκά, τόμ. Β', Κέρκυρα 1959, σ. 243-259, όπου αναφορά στη φωτοειδά, καθημερινή και επίσημη, της Ορεινής Κερκυραίας και της Αγιαρώτιτσας. Ελισάβετ-Λουλού Θεοτόκη, Ενδημασίες Κέρκυρας, Παξών και Διαποντίων νήσων, δ.π. όπου η σ. προσεγγίζει μορφολογικά το θέμα, εξετάζοντας τμηματικά, ένα-ένα, τα κεφαλιαίκα παραδοσιακά ενδύματα, και όχι τα ενιαία κατά κοινότητα ενδυματολογικά σύνολα (την εργασία πλαισιώνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό από ενδύματα της πρωσωπικής συλλογής της συγχραφέως). Θεωρών απαραίτητο να προσθέσω εδώ ότι για τη σύνταξη της παρούσας εργασίας αποδελτίωσα και μελέτηπα με ιδιαίτερη προσοχή και το κεφαλιαίκο ενδυματολογικό υλικό που προσφέρουν οι χειρόγραφες φοιτητικές συλλογές πρωτογενούς λαογραφικής ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (Σ.Λ.Π.Α.). Ειχανειτώ θερμά τον Καθηγητή της Λαογραφίας κ.Στέφανο Ήμελλο, που μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω το αδημοσίευτο υλικό, καθώς και το προσωπικό του Σπουδαστηρίου για τη φιλοξενία και την πρόθυμη εξυπηρέτηση. Παραθέτω εδώ τα στοιχεία των σύνολων: αρ. 278: χιωτικό Δάφνη και πόλη Κερκίνης (Βλάχον Μαρία), αρ. 279: χ. Αρμενάδες (Αρμένης Ιωαννίνης), αρ. 281: χ. Σιναράδες (Τσιλιμπάρη Μαρία), αρ. 775: χ. Γαπτούφι (Κοντού Αλεξάνδρα), αρ. 1263: χ. Νησάκι (Τριμβιζά Αγγελική), αρ. 1264: χ. Πάγοι (Ρουβί Ελένη), αρ. 1849: χ. Άνω Κορακιάνα (Ζερβοτούλου Φοίβη), αρ. 2152: Κέρκυρα (Μυρτί Επέρχη), αρ. 2153 (Γιαδάκη Ειδοκία), αρ. 2478: χ. Σιναράδες-Άγιος Παντελέημον (Τσιλιμπάρη Μαρία), αρ. 2479: χ. Λάκωνες (Μιχαλά Αναστασία), αρ. 2855: χ. Τρύπαλινο (Σούνερεφ Αντωνία-Μαρία), αρ. 2856: χ. Άνω Κορακιάνα (Μεταλλινού Θεοδώρα), αρ. 2857: χ. Άνω Πιατιάνα (Κογεβίνα Ελισάβετ), αρ. 3039: Άνω Λευκάμη-Ριγγάδες (Ροβίτσοο Αγγελική), αρ. 3283: χ. Αργυράδες (Γιοχάλας Αθανάσιος), αρ. 3394: χ. Γαπτούφι (Καρπούζη Ελένη).

IV. Τα ενδυματολογικά χειρόγραφα του Λ.Α.Π.Ι. από την Κέρκυρα.

Οι συλλογείς του υλικού

Οι συλλογείς και συντάκτες του ενδυματολογικού υλικού που έχει κατατεθεί στο Λ.Α.Π.Ι. είναι (με αλφαριθμητική σειρά) οι εξής:

Αθηναίου Καλλιόπη, Δημητρίου Γιαννούλα, Κατσαρού Βασιλική, Κουτάγιαρ Αικατερίνη, Λευθεριώτη Ξανθή, Νικηφόρου Αλίκη και Σγούρου Αικατερίνη, οι οποίες ασχολήθηκαν μόνο με την ενδυμασία των χωριών τους, καθώς και οι:

Γαρζώνη Τζίλντα, Ζαφειρόπουλος Αλέξανδρος, Κάντα Αικατερίνη και Καζβαδία Σοφία, που συνέθεσαν εργασίες με γενικότερο λαογραφικό περιεχόμενο, όπου όμως παρατίθενται και αξιοπρόσεκτες ενδυματολογικές πληροφορίες¹⁹.

Χαρακτηριστικά των χειρογράφων

Οι συλλογείς αναφέρουν πάντοτε -συνήθως στον πρόλογο τους- τα ονόματα των πληροφορητών (ανδρών και γυναικών), στοιχεία της προσωπικότητάς τους, τον τόπο γέννησης και διαμονής τους, την ηλικία τους, το μορφωτικό τους επίπεδο και την επαγγελματική τους απασχόληση. Κατά κανόνα οι πληροφορητές είναι υπερήλικες αγόρδτες (και αγόρδτισσες), αγράμματοι ή με στοιχειώδη μόρφωση. Ορισμένες φορές, χάρη στο ξήλο των συλλογέων, έχουμε και φωτογραφίες τους.

Το πληροφοριακό υλικό παρουσιάζεται επεξεργασμένο από τους συλλογείς, ενώ, όταν χρίνεται απαραίτητο, οι πληροφορίες παρατίθενται καταγραμμένες και στο τοπικό γλωσσικό ίδιωμα, σε υποσημειώσεις ή σε παράτημα.

Προσθέτω ακόμη ότι οι εργασίες -κατά το πλείστον- συνοδεύονται από επεξηγηματικά γλωσσάρια και ευχετήρια δώρων, φωτογραφικό υλικό²⁰ (στο οποίο περιλαμβάνονται και αυθεντικές, ή σε ανατύπωση, παλιές φωτογραφίες με επεξηγηματικές λεξάντες και σχέδια ενδυμάτων), προϊκούμφανα, χάρτες και αναλυτικό πίνακα των περιεχομένων τους.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Οι ενδυματολογικές αρχές που υποδείχτηκαν και εφαρμόστηκαν, στο

19. Βλ. τους τίτλους των εργασιών τους στη σημ. 6.

20. Το φωτογραφικό υλικό που πλαισιώνει την παρούσα εργασία προέρχεται από τα χειρόγραφα των φοιτητών.

μέτρο του δινατού, κατά τη συλλογή του υλικού και τη σύνταξη των εγγασιών, αναπτύχθηκαν πάνω στην άποψη, ότι τα παραδοσιακά ενδυματολογικά σχήματα δεν υπήρχαν και δεν στάθηκαν στατικά και αναλογούτα στο χρόνο, αλλά καθώς εξέφρωσεν, σε ικανό βαθμό, διαφορετικά κατά εποχή ιστορικά δεδομένα, κοινωνικές σχέσεις και αισθητικές αντιλήψεις (όχι μόνο από τόπο σε τόπο, αλλά και από χωριό σε χωριό της ίδιας περιοχής, και από γειτονιά σε γειτονιά του ίδιου χωριού κάτιστε), διήνισαν κάποιες μορφολογικές διαδρομές, που θυ πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, για να αποφεύγονται αρριστες, ενθουσιώδεις μόνο, και αφελείς κάποτε, παρουσιάσεις και αναπαραστάσεις τους, που παραπομένης και καταστρέφουν τις ενδυματολογικές πραγματικότητες και δίνουν τελικά ψευδείς εικόνες του λαϊκού πολιτισμού.

Για την ενδυματολογική λαογραφία θεωρείται προσήρκουσα σε μια μελέτη

(α) η άρτια αναστήλωση μιας παραδοσιακής ενδυμασίας, με την κατά το δινατό σωστή τοποθέτηση της στον τόπο και το χρόνο, με τη σύνδεση της με την κοινωνική ηλικία, το κοινωνικό στρώμα, και την περισταση που φορέθηκε (πρέπει να επιδιώκεται δηλαδή η αναστήλωση όχι μόνο της εντυπωσιακής και ελκυστικής, συνήθως, γαμήλιας και γιορτινής, αλλά και της ταπεινής καθημερινής, όχι μόνο της ενδυμασίας των πλούσιων και κοινωνικά εξεχόντων, αλλά και των φτωχών, που είναι και οι περισσότεροι, και που η δική τους εικόνα χρωματίζει την ιστορική παρονοία ενός τόπου)²¹, καθώς και με την αναζήτηση και παρουσίαση των συνθηκών της κατασκευής της (την περιοήθεια των υλικών, την επεξεργασία τους, την υφαντική, βαφική, ραπτική και κεντητική τέχνη, την υποδηματοποιία, την αργυροχρυσοχούλη τέχνη κ.λπ.) και των ατόμων που αναλάμβαναν και διεκπεραιώνανόλα αυτά είτε στον οικιακό χώρο είτε σε οργανωμένα εργαστήρια είτε ως πλανόδιοι μεταπλατητές.

(β) η επισήμανση και ο σχολιασμός των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών στις ενδυμασίες των κατοίκων μιας και της αυτής γειωγραφικής περιοχής²².

21. Βλ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Χορός και ένδιμα: Παράδοση και αναπαράσταση», στο συλλογικό τόμο Χορός και κοινωνία. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1994, σ. 103-106.

22. Τέτοιες παρατηρήσεις έκανε ήδη η Αγγελική Χατζημιχάλη στο μεγάλο της έργο Ελληνικαὶ Εθνικαὶ Ενδυμασίαι (βλ. Εισαγωγή), δ.π., σ.14-15, όπου ιδιαίτερη αναφορά στις ποικιλόμορφες ενδυμασίες της Εύβοιας.

Ο τόπος και ο χρόνος στα κερκυραϊκά χειρόγραφα

Στα περισσότερα από τα κερκυραϊκά φοιτητικά χειρόγραφα παρουσιάζονται ξεχωριστά -και πολύπλευρα- οι γυναικείες ενδυμασίες συγκεκριμένων χωριών. Έχουμε δηλαδή μικρές ενδυματολογικές μονογραφίες, που θα μπορούσαν μελλοντικά

- (α) να χρησιμοποιηθούν ως βάση σε νέες εκτενέστερες μονογραφίες,
- (β) να αποτελέσουν επίσης τη βάση για τη σύνθεση ενός ενδυματολογικού χάρτη του νησιού, και, στη συνέχεια,

(γ) να γίνουν αφορμή για μια συγχριτική λαογραφική-ενδυματολογική μελέτη, που πολλά θα είχε να αποκαλύψει για την τοπική κοινωνία, τις σχέσεις των μελών της μεταξύ τους, τις αξίες τους και την αισθητική τους.

Τα χωριά που παρουσιάζονται είναι οι Γαρδελάδες, οι Μαγουλάδες και η Ρόδα της περιοχής του Γύρου, η Άνω Κορακιάνα, τα χωριά της περιοχής «Συνιές», εν συνόλω τα χωριά της περιοχής του Όρους και το Γαστούρι της περιοχής της Μέσης. Χρήσιμο αλλά ελλιπές είναι το υλικό που αφορά τις ενδυμασίες της Λευκίμμης και της Κάτω Παυλιάνας στη νότια Κέρκυρα. Δεν έχουμε όμως καμία μαρτυρία για τις αστικές ενδυμασίες της πόλης της Κέρκυρας ούτε για την ιδιόμορφη -με ηπειρώτικη προέλευση- ενδυμασία της Γαρίτσας.

Γενικά παρουσιάζονται ενδυμασίες του αιώνα μας, που οι ίδιες οι πληροφορήτικες φάρεσαν, ή είδαν δικά τους πρόσωπα να τις φορούν, λίγο πριν από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ώς τις δεκαετίες του 1960, 1970 και 1980, οπότε και συγκεντρώθηκε το υλικό. Πρόκειται για την τελευταία περίοδο χρήσης των παραδοσιακών ενδυμασιών, με σταδιακή την εγκατάλειψη του παραδοσιακού τους χαρακτήρα (ένα-ένα τα αστικά στοιχεία του δυτικού βιομηχανικού πολιτισμού τις αλλοιώνουν, όπως διαπιστώνται από τις περιγραφές²³ και επιβεβαιώνται από το εξαιρετικά ενδια-

23. Παραθέτω σχετικά σχόλια από τα χειρόγραφα των συλλογέων για τις αλλαγές, τους μετασχηματισμούς και την εγκατάλειψη της παραδοσιακής φορεσιάς: «Υπάρχουν άτομα που φορούν ακόμη σήμεριν την τοπική παραδοσιακή φορεσιά. Τα άτομα δύνανται αυτά είναι μεγάλης ηλικίας... Φυσικά έχουν επέλθει κάποιες διαφοροποιήσεις ή μάλλον απλουστεύσεις, αλλά η φορεσιά στις γενικές της γυαλιές παραμένει η ίδια» (Συνιές). «Στην Κέρκυρα το ντύσιμο με τα 'ειρηνικά', όπως τα έλεγαν οι ντόπιοι, γενικεύεται μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Εποι πήμερα με τον παραδοσιακό τύπο ντυτήματος υπάρχουν λίγες γυναικείς πάνω από 70 χρονών, δηλ. εκείνες που φορούσαν τα ρούχα αυτά παλιότερα και τα διατηρούσαν μέχρι σήμερα. Αντρες δεν υπάρχουν με παραδοσιακές φορεσιές» (Χωριά του Όρους). «Οι περισσότερες αλλαγές έγιναν στους κεφαλόδεσμους. Από πολλές

φέρουν φωτογραφικό υλικό στα χρήσιμα των φοιτητών, το οποίο συνοδεύεται από επεξηγηματικές πληροφορίες, τόσο για τα αντικείμενα όσο και για τα εικονιζόμενα πρόσωπα). Αναφορές σε παλαιότερες μικρές των ενδυμασιών συστηματικά αποφεύγονται, αφού η επιτόπια έρευνα αδυνατεί να προσφέρει τέτοιο υλικό (άλλωστε η λεπτομερής έρευνα και σύγκριση των πηγών δεν είναι έργο ενός περιορισμένου πανεπιστημιακού εξαμήνου), κακίως επίσης αποφεύγεται και κάθε παρακινδυνευμένη αναφορά σε απάτερες εποχές.

Στα χειρόγραφα οι αναφορές στον τόπο και το χρόνο, και ακόμη στις οικονομικές, κοινωνικές και άλλες συνήθησης που σχηματίζονται γενικά το ιστορικό πλαίσιο κάθε κοινότητας, της οποίας καταγράφεται η ενδυματολογική συμπεριφορά, παρουσιάζονται σε ξεχωριστά εισαγωγικά κεφά-

γναίκες εργαταλείφτηκε η 'μέρχα' και η 'μπόλια'. Και έχουν αντικατασταθεί από ένα βαμβακερό μαντήλι λευκό. Επίσης το σωβρακό από βιντενέλα έχει αντικατασταθεί από ένα μακό σώμασκο μέχρι το γόνατο με λάστιχο στη μέση. Σήμερα [1985] πολλές δεν φορούν μπονστίνα, φασούλια, τσαρούχια, πεπελί. Τα παπούότσια τους είναι κλειστά, μαύρα πάντα, χαμηλά, που μοιάζουν με σκαρπίνια, ήγόβες, και για τις καθημερινές και για τις γιορτές. Δεν καλλιεργούν πια το λινάρι και έτοις δι, τι έφτιαχναν μ' αυτό -ασπροβέλεσα, κάλτος, μέρχα- τα σαγοφάζουν από τον έμπορο. Η ενδυμασία αυτή δύναται από πολλές γυναικες έχει εγκαταλείφθει τελείως. Αιτία ήταν η δυσκολία που παρουσιάζει στο πλύσιμο και στο ντύσιμο. Ήταν πολύ κοινωνικό στο να τη φοράει κάποιος. Οι πλεξιδόλες με τις μέρχες ήταν ανιπτόφορες και χρειαζόταν αρκετά λεπτά μια γυναίκα για να τελειοποιήσει την εμφάνισή της. Σήμερα η ενδυμασία αυτή φοράεται μόνο από τις πιο ηλικιωμένες» (Ρόδα). «Η φορεσιά ειδικά η επίσημη σήμερα δε φοράεται. Μόνο λίγες γυνές φοράνε σήμερα την παραδοσιακή φορεσιά που μοιάζει με την καθημερινή φορεσιά εκείνης της εποχής» (Μαγουλάδες). «Σήμερα η φορεσιά που πρόκειται να περιγραφεί φοράεται από γυναικες μεγάλης σχετικής ηλικίας που την έχουν απλοποιήσει πολύ, αφού δεν χρησιμοποιούν πια ούτε μεταξωτά 'πέτα' ούτε μεταξωτά 'βιελέσια' ούτε 'καμίζιδες' ούτε φυσικά 'τρεπελιά'. Η αντιτροφή μετρητηρί για την δύμοφη ενδυμασία άρχισε γύρω στα 1960... πιο τάχτηκαν στην ευρωπαϊκή μόδα που άρχισε να διαδίδεται μετά το μεταναστευτικό φεύγοντα που παρατηρείται εκείνη την εποχή» (Γαρδελάδες). «Σήμερα στέκεται αδύνατον και λόγω ελλείψεως ειδικών και λόγω των δύτι είναι πολύ ακινήτο να φτιάξουν κάποιο πεπελί. Γι αυτό επειδή το βιελούδιο από το πέρασμα του χρόνου φθείρεται, βγάζουν από το παλιό δύλιο το κέντημα χωρίς να το χαλάσουν και το κολλάνε σε κάποιο άλλο βιελούδιο... Οι ηλικιωμένες μόνο σήμερα σε κάποια γιορτή ή σε κάποιο πανηγύρι θα φορέσουν τα ρούχα αυτά. Οι κοπέλλες τα φορούν μονάχα σήμερα διατηρούνται να χρειάζονται να παρενθεθούν σε κάποια επίσημη τελετή...» (Γαπτούλη). «Οι γυναίκες, οι κάπως περασμένης ηλικίας βέβαια, (τις φροντίζουν), γιατί οι νέες ντύνονται μοντέρνα και παρακολουθούν τη μόδα» (Λευκίμη).

λπια με την παράθεση χρήσιμων πληροφοριών, παρατηρήσεων και σχόλιων²⁴.

Η επεξεργασία των πρώτων υλών για την κατασκευή των ενδυμάτων

Η διαδικασία της επεξεργασίας των πρώτων υλών για την κατασκευή των ενδυμάτων στα χωριά της Κέρκυρας, αν και δεν παρουσιάζει σημαντικές πρωτοτυπίες σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, δεν μας είναι εν τούτοις γνωστή από άλλες μελέτες. Σε πολλά από τα χειρόγραφα παρατίθενται αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες χιωτικών -που αλληλουσι- μπληρώνουν, ώς ένα βαθμό, η μία την άλλη- με περιγραφές μάλιστα που αποκαλύπτουν κάποτε και τον τρόπο σκέψης των γυναικών. Αφορούν:

(α) την επεξεργασία του μαλλιού, του λιναριού και του σπάρτου στις Συνιές²⁵,

24. Ένα παράδειγμα από το χρό από τους Γαρδελάδες για τα κοινωνικά πράγματα της κοινότητας: «Ανάλογα με τί περιοικιακά στοιχεία διέθετε ο καθένας, διακρίνονταν τρεις οικονομικές-παραγωγικές τάξεις: (α) οι εργάτες της γης που τα χτήματά τους δεν επαρκούσαν για να ζήσουν και δούλευαν με μεροκάμπτο στους μεγαλοκτηματίες, (β) αυτοί οι οποίοι μπορούσαν να ζήσουν από τα δικά τους χτήματα, αλλά πήγαιναν και για μεροκάμπτο, για να αυξήσουν τους πόρους τους, (γ) οι μεγαλοκτηματίες που διέθεταν πολλά στερέματα γης κι ελαιοδέντρων και δεν μπορούσαν να τα καλλιεργούν χωρίς τη βοήθεια των εργατών και των εργατιών. Από το 1960 και μετά...το μεταναστευτικό κλίμα της εποχής κινηλώς προς τη Γερμανία επηρεάζει και κλονίζει τη ζωή...».

25. Παραθέτω αποσπάσματα από τις περιγραφές των Ηλικιωμένων πληροφορητιών στο τοπικό ίδιωμα.

Για το μαλλί: «..επφέρτα πλέναμε το μαλλί καλά στη θάλασσα και το εστεγνώναμε κι ίστερα το πλέναμε και το γρέναμε με τα τσιγγιά και το κάναμε ολόδες. Με τους ολάδες επούτες εκάναμε τοι τοιλούτες μας και με τη ρόκα μας τοι γνέθαμε για να κάμουμε το υφάδι και το σπηρόνι...εκάναμε στους αργαλιούς κούχιδα, κάπες, κι άλλα σκοντιά...Εμείς ιψαίναμε στον αργαλειό από κοπέλες και οιλές ηξέραμε τον αργαλειό. Στον αργαλειό είχαμε τις ποδαργιές, εχτιπάγαμε στο αυτί, το σταυρώναμε και κάναμε γιασιδί. Είχε και ται πατίτες του και τα μιτάρια στο αργαλειό».

Για το λινάρι: «..επτέρωναμε το λινάρι και ίσταν εψώμανε το βγάναμε ματαύες και το δέναμε και το κάναμε κολόβια. Επειτα το αφήναμε στον ήλιο δύο-τρεις ημέρες κι ίστερα το μαγγανίζαμε. Ο μάγγανος είναι ένα ξύλο μεγάλο μ' ένα κοράκι (κολόβια) στη μέση...». «..επαΐναμε τα σπάρτα και τα βάναμε στο πέλαο να μείνουνε στην άμμη οχτώ-δέκα ημέρες κι έπειτα επηγαίναμε και τα πλέναμε και τα κοπανίζαμε. Κι αφού τα τρίζαμε έφεγη το ξερό απόξια και πλέναμε τα φάμματα για να τα κάμουμε σκοντιά και σκονιά για τα καΐκια, άλλα για μας για τοι ελιές, για να ζαλαθούμε...».

Για το σπάρτο: «Επαΐναμε τα σπάρτα και τα βάναμε στο πέλαο να μείνουνε στην άμ-

(β) την επεξεργασία του μαλλιού στοις Γαρδελάδες²⁶.

(γ) την επεξεργασία του μαλλιού καθώς και του λιναριού στη Ρόδι, όπου αποτελούσε την πρώτη βιασική ύλη²⁷ (που όμως εγκαταλείψθηκε ταχύτατα προς χάριν των έτοιμων υφασμάτων, που διέθεταν οι πλανύδιοι προματευτές).

(δ) τη βαφική τέχνη στους Μαγουλάδες, στις Συνιές και στα χωριά του Όρους γενικά²⁸, και τη σημασία της στη ζωή των γυναικών, ώστε να είναι

μη οχτώ-δέκα ημέρες κι έπειτα επηγαίναμε και τα πλέναμε και τα κοπανίζαμε. Κι αφού τα τρίζαμε, έφεγη το ξερό απόξια και πλέναμε τα φάμματα[τις λνες], για να τα κάμουμε σκοντιά και σκονιά για τα καΐκια...».

26. Παραθέτω απόσπασμα από την περιγραφή στο χρό:

«Κούρευαν τα πρόβατα και έπλεναν προσεκτικά το μαλλί. Στη συνέχεια το έκαναν τοιλούτες και το περνούσαν προσεκτικά στη ρόκα. Η ρόκα αποτελούνταν από σπιρογγυλοποιημένο παλούνι με στερφάνι μέσα στο οποίο περνούσαν την τοιλούτα του μαλλιού. Γνέθανε την τοιλούτα του μαλλιού και το μάζευαν με το αδράχτι. Στη συνέχεια το κλύθανε και το μάζευαν με το αντικλείδι σε αλισίδια. Το αντικλείδι έφτιαχναν με καλάμι. Στην κορυφή είχε μια διχάλα, η οποία μάζευε το μαλλί. Αφού το μάζευαν σε αλισίδια το έπλεναν. Όταν στέγνωνε ήταν έτοιμο για πλέξιμο. Τις περισσότερες φορές άφηναν το μαλλί στο φυσικό του χρώμα. Όταν το έβαιραν η βαψή ήταν αγοραστή».

27. Παραθέτω απόσπασμα από τις περιγραφές στο χρό:

Για το μαλλί: «Σε μια πρώτη φάση κούψευαν τα πρόβατα. Υστερα έπλεναν το μαλλί και το καθάριζαν από τα διάφορα έντλαράκια και τις κολιτοίδες. Στη συνέχεια το άπλωνταν στον ήλιο να στεγνώσει. Μετά τη 'γένεναν' (έσανογάνε) και φτιάχνανε μια τοιλούτα. Και την έβαζαν στη ρόκα, ένα μακρύ ξύλο που στο πάνω μέρος είχε μία στερφάνη. Κατόπιν με το χέρι τραβώντας το λίγο λίγο από τη ρόκα, το έστριψαν και το έκαναν νήμα τυλίγοντάς το στο αδράχτι, ένα ξύλο μικρό που κατάληγε σε μύτη. Όταν τελείωνε το μαλλί που ήταν στη ρόκα και το οποίο είχαν μάζεψει στο αδράχτι σα νήμα πια, το μάζευαν σε κουβάρια».

Για το λινάρι: «Αφού το θέριζαν το άφηναν οκτώ μέρες μέπα στο νερό. Στη συνέχεια το άφηναν άλλες οκτώ μέρες στον ήλιο, για να στεγνώσει. Υστερα το έτριψαν με το χέρι, για να μαλασώσει. Μετά το κτυπούσαν με ένα εργαλείο που λεγόταν μάρκανος και το έκαναν τοιλούτα -μία 'μπάλα βαμβάκι'- που το έβαζαν στη ρόκα -ένα μακρύ ξύλο που στο πάνω μέρος έχει ένα στερφάνι-, το έγνεθαν και το έκαναν νήμα. Στη συνέχεια το ήφανταν στον αργαλειό... Τα επωτερικά ενδύματα, οι κάλτσες, η μέντζα πελαιότερα γίνονταν από λινάρι. Όταν σταμάτησε η επίπονη καλλιέργεια και επεξεργασία του, τα αγόραζαν από τον έμπορα».

28. Βλ. στο χρό από τους Μαγουλάδες: «Που βάφαμε τα σάρτες και τα άλλα, είχαμε βαψές, που τις σπέρναμε. Ήτανε σπαρτή η μαύρη βαψή. Μαζεύαμε και ένα λοιλούδι, το καλογεράκι, που ήταν κίτρινο αλλά βρύσανε μαύρο βάψιμο. Ήτανε φυτό με στενόμακρα πράσινα φύλλα. Το φθινόπωρο που φαβδίζαμε τα καρίδια, βράζαμε τα φλοιόδια και

έθυανε μια βαφή από καφέ ανοιχτή ως καφέ σκούρα. Από τα καρυδόφλουδα εβγάζαμε το καφέ χωώμα».

Από το χρόνο από τις Συνιές: «Τη βαφή την εσπέρναμε και παίρναμε τα φύλλα, τα τραχύανε και τα βάναμε σε ποικιόφυλλα και τ' αφήναμε στον ήλιο, για να φριγούνε. Κι έπειτα τα βάναμε σε καζάνια και ερίχναμε και μπλε και νερό ζεστό.. Και πήγαναμε και τα ξυμώναμε κάθε ποικιλό και τ' αφήναμε κάποιον δέκα ημέρες».

Από το χρόνο για τα χωφά του Όρους γενικά: «Οι γυναίκες στο Όρος έβαφαν σε μαύρο χρώμα με τα φύλλα ενός φυτού που το έλεγαν βαφή. Εσπερναν τους σπόρους της βαφής τις αυχές της άνοιξης και μετά διο μήνες το φυτό είχε αναπτυχθεί. Μάζευαν τα πράσινα φύλλα του χωρίς να ξεριζώνουν τον φυτό. Τα έκοβαν ένα ένα (τα 'τσιμπολογούσαν'). Όταν πάλι φύτευαν καινούργια φύλλα, τα μάζευαν κι αυτά. Το φυτό το άφηναν να μεγαλώσει και να κάνει σπόρους που τους έστεγναν τον επόμενο χρόνο. Τα φύλλα της βαφής τα έκοβαν σε μικρά μικρά κομματάκια και μετά τα 'έτραξαν' μέσα σε μεγάλο πέτρινο γουδή με τον κόπανο. Ύπερα τα ξύμαναν σε μικρά στρογγυλά ψωμάκια που τα έβαξαν στον ήλιο να ξεραθούν (Συνήθως πάνω στα κεφαλίδια του σπιτιού τους). Τα ξερά ψωμάκια τα έβαζαν σε ένα σακουλάκι πάνω και το βιούτουσαν μέσα σ' ένα ξύλινο δοχείο, στρογγυλό και ψηλό, το βαφολαύρι, γεμάτο νερό ζεστό 'απολύτιφο'. Το απολύτιφο ήταν νερό στραγγισμένο από βρασμένο νερό με στάχη ('αλυσίδα'). Το απολύτιφο γινόταν έτσι: Έβαξαν σ' ένα μεγάλο καζάνι ('μαστέλλο') 5-6 κιλά στάχης καλά χωνευμένη με εκατό περίπου κιλά νερό και τα έβαξαν καλά. Μετά τοποθετούσαν μέσα στο βαφολαύρι μια 'κόφα', 'τερτικό', δηλ. καλάθι πλεγμένο από καλάμια και σχοίνι και μέσα σ' αυτό το μεγάλο καλάθι έβαξαν άσπρα ρούχα, σεντόνια, πουκάμισα κ.ά. διπλωμένα το ένα πάνω στο άλλο. Στην κορυφή της κόφας έβαξαν ένα χοντρό ύφασμα, κάμπτο. Έφυγναν επάνω στα ρούχα την αλυσίδα (τη στάχη τη συγχρατούσε το κάμπτο) και το νερό που έπεφτε μέσα στο βαφολαύρι που είχε περφάσει μέσα από δύλα τα ρούχα, λεγόταν απολύτιφο (Με την αλυσίδα, όπως ακριβώς είντα και παραπάνω, μιόσκευαν πάντα τα αστρόφρουχά τους, που άσπριζαν και πλένονταν πολύ καλά). Στο ζεστό λοιπόν απολύτιφο έβαξαν το σακουλάκι με τα ψωμάκια της βαφής για 20-30 μέρες στον ήλιο. (Το βάθυμο γινόταν πάντοτε το καλοκαίρι). Μετά τις τριάντα αυτές μέρες τοποθετούσαν μέσα στο νερό τα ρούχα που θα έβαφαν, διπλωμένα. Εκεί τα άφηναν σαρδάντα περίπου μέρες και μια φορά τη μέρα τα 'έξυφαν' με τα χέρια τους για να μπαίνει καλά η βαφή στο ύφασμα. Έτσι έβαφαν ύφασμα υφασμένο από τις ίδιες, που μετά το έκαναν σάρτες, σεγκούνια, ή έβαφαν κάλτσες κ.ά. Όταν τα ρούχα ήταν έτοιμα βαμψιένα τα έπαιρναν σε ποταμάκια ή στη θάλασσα και τα ξέτλεναν καλά για να καθαρίσουν. Το χωρία που έπαιρναν ήταν μαύρο, βαθύ και ανεξίτηλο».

Πρβλ. εδώ και την πληροφορία από το χωριό Σκριτερό (στο χρόνο 281 του ΣΛΠΑ), όπου: «Άλλη φορά βάφομε με καρυδοτσέφυλλα. Βάνανε τα πλάσινα καρυδοτσέφυλλα σε μία κόφα και στα σαπίσουνε, τα βράζομε, τα συντρώνεμε και σ' αυτό το σπίρινα μαρδίζομε τα σκουτιά και πλάινουν ένα χρώμα σκούρο καφέ. Αυτά τα χρώματα είναι αξέβαφα».

σινθετικέμένη με σχετικές προλήψεις²⁹.

Γίνονται επίσης αναφορές στην επαγγελματική -και όχι μόνο κατ' οίκον, για τις οικογενειακές ανάγκες,- επίδιση των χωρικών σε ενδυματολογικές ειδικότητες, καθώς και αναφορές στην προμήθεια υλικών, χυρίων υφασμάτων και ορισμένων ενδυμάτων από πλανόδιους πραματεύτες και από εμπορικά της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από μαρτυρία ηλικιωμένης πληροφορήτινας από τους Γαρδελάδες:

«Επηνέαμε στη χώρα, όσες εμπορούσαμε, και ψιωνίζαμε τα υφάσματά μας, για να κάμουμε τα σκουτιά μας. Άλλη φορά πάλαι τα ψιωνίζαμε από τους πραματεύταδες που ερχόνταν στο χωριό με γαϊδούρια και κοφίνια γιομάτα πράματα από τη χώρα. Ψιωνίζαμε ντρίλια, καμπριά, βελούδια, μετάξι και ό,τι άλλο μας ήταν χρειαζόμενο για να κάμουμε σκουτιά και καθημερινά και γιορτιάτικα. Τότες καμία φορά, άμα καμία γυναίκα δεν είχε άβολα εκείνη τη στιγμή, τα ψιωνίζε μπιστούς και έπειτα όποτε είχε άβολα τα πλέρωνε. Όσες είχανε πιο πολλά άβολα ψιωνίζανε καλύτερα υφάσματα για τα σκουτιά τους και διες δεν είχανε πολλά, επαίρνανε πιο φτηνά υφάσματα. Μετά εδίναμε τα υφάσματα ται ράφτρες, για να κάμουνε τα σκουτιά. Άλλη έκανε ται κα-

29. Από το χρόνο που αναφέρεται στα χωρία του Όρους: «Όταν κοινθαλούσαν το νερό που θα έβαξαν αλυσίδα, για να βάψουν μετά, φρόντιζαν να σπρωθούν για να το φέρουν 'πώλιν φέξει', για να το φέρουν 'αμιλητό', δηλ. για να μην τις δουν στο δρόμο και τις φωτήσουν τι θα κάνουν το νερό, γιατί πίπτευαν ότι θα 'βασκανθαν' (ματιαζόταν) η βαφή και τα ψωύχα θα έμεναν άστρα. Αν κανείς τις έβλεπε και τις ωρτούσε τι κάνουν την ώρα που έβαφαν, δεν απαντούσαν ούτε άφηναν να τις κυττάζουν, ακόμα και τους δικούς τους ανθρώπους. προτού δε αρχίσουν να βάφονται, έπαιρναν τον παπά και έκαναν αγιασμό, για να έχει επιτυχία το βάψιμο των ψωύχων».

Παραθέτω και τη μαρτυρία από το Γαστούρι, όπως είναι καταγραμμένη στο χρόνο 3394 του ΣΛΠΑ: «Σπέρνανε σε μέρος σαν από μποιηγάτα τον Οκτώβρη τη βαφή, πούτανε φυτό με πράσινα φύλλα, τήνε τοιματολογούσαν και τα βάνανε σε σακιά. Τα φύλλα τα τράξανε με τοεκούρι και μετά με τον κόπανο, τα ξυμάνενε, πλάθανε ψωμά και τα τοποθετούσαν στα κεφαλίδια στον ήλιο, για να φυγούνε λίγες μέρες, μέχρι να κάμουνε σκουλήκια. Μετά βάνανε ένα τερτικό μέσα σε σκάρη και μέσα του ένα σκούτι και το περιττιλίγανε γύνωγκω και στη κορφή βάνανε σκίνα, για να μην αβασκαθεί το στάλαμα. Το τερτικό το γεμούσανε με στάχη, πούτανε από λιόστο, αφού τήνε κρισαζόταν και μετά ρίχνανε μέσα νερό, ποιήμαζε σ' ένα καζάνι με σκίνο, που τον είχανε για το μάτι. Με το βραστό νερό η στάχη στάλαζε στη σκάρη. Μετά γιομίζανε ξύλινα κανάτια και τ' αφήνανε πολλές μέρες, για να γένει το στάλαγμα. 'Αμα ήτανε καιρός, βάνανε τα χέρια τους κι έτσι λυώνανε τα ψωμά την βαφής, βάνανε λουλάκι και κάτουιρο και ρίχνανε μέσα το σκούτι και το κλεινανε και τ' αφήνανε όσες μέρες θέλανε».

μιᾶς οἰκίας, ἀλλὴ τὰ τξιτούνια, ἀλλὴ τὰ σιγκούνια καὶ ἀλλὴ τὰ ασπρόφουντα. Μετά οἱ κεντήστρες εβάνανε στολίδια με χρυσόγυνεμα καὶ χρυσογάλτανο. Οἱ Θριοὶ εφτιάνανε πεσελιά. Ετούτοι γιρίζανε από χωριό σε χωριό καὶ μας τα φέρνανε. Οἱ Θριοὶ εκεντούσανε τα πεσελιά μοναχοῖ τους. Τα κόκκινα πεσελιά εἶχαν πολὺ κόπο. Ελαμπαδίζανε κάτω από τὸν ἥλιο»³⁰.

Επισημαίνεται ακόμη (σε όλα σχεδόν τα χειρόγραφα) ότι τα υλικά κατασκευής ήταν αυτά, κυρίως, που συνιστούσαν τη διαφορά ανάμεσα στις χειμωνιάτικες και τις θερινές ενδυμασίες -και όχι τα σχήματα-, όπως, βέβαια, και η προσθήκη λόγω του ψύχους ορισμένων ενδυμάτων το χειμώνα³¹.

30. Από τους Γαψδελάδες επίσης: «Γύρω στὸ δεύτερο τέταρτο του 20ού αι., τις φασικές που φαρμούσαν οι γυναίκες στη μέση καὶ οι οποίες ήταν υφαντές, τις αγόραζαν από ἐναν πραματευτή, που τις κατασκεύαζε η γυναίκα του στὸν αργαλεῖο». Παραθέτω πληροφορίες και από τις Συνιές: «Υπῆρχαν ράφτες σε κάθε χωριό που αναλάμβαναν το ράψιμο των ενδυμάτων... μόνιμα εγκατεστημένοι και πτησηώνονταν ικανοποιητικά. Έφασαν τα ρούχα κυρίως με τὸ χέρι καθὼς δεν υπήρχαν οι τεχνικές δυνατότητες. Πολλές γυναίκες τίζεραν να ψάφων κι ἔτσι έκιναν κι ἔραψαν οἱ ίδιες τα ρούχα τους. Επίσης κεντούσαν μόνες τους διάφορα κομμάτια της φορεσιάς. Βέβαια, υπήρχαν ενδύματα, όπως το πεπελί, τα οποία οι γυναίκες του χωριού αγόραζαν ἔτοιμα από τὴν πρωτεύουσα του νησιού ή από ἄλλα μέρη ἔξω από τὴν Κέρκυρα».

Από τους Μαγούλαδες: «Στὸ χωριό υπῆρχαν μοδίστρες, υφάντρες, τσαγγάρης. Οἱ μοδίστρες ἔραψαν στα σπίτια τους με μηχανή χειροκίνητη. Εκτός από το ράψιμο κάθε ρούχου ἔφτιαχναν και το κέντημα, ἀλλὰ πολλές γυναίκες ἔφτιαχναν από μόνες τους τα κεντήματα. Υφάντρες υπήρχαν δύο, τρεις σε κάθε χωριό. Είχαν τους αγγαλειούς στα σπίτια τους. Για τὸν αγγαλειό είχαν ἔνα δωμάτιο συνήθως λίγο πιο μακριά από τὸ σπίτι, για να μην ακούγονται, γιατὶ ἔκαναν καὶ 'νυχτέρια'. Υφαίναν κοινέρτες μάλλινες, κουρελούδες, μπαμπακούντονα, λινοπέντονα, ὑφαίματα για σάρτζες καὶ χειμωνιάτικα σεγκούνια. Κάθε χωριό εἶχε επίσης καὶ τὸν τσαγγάρη του. Είχαν τὸ τσαγγάρικο ή 'τσαρούχαδικο' σε μια καμπούλα τοῦ σπιτιοῦ ή ἔκαναν ἔνα μαγαζάκι κοντά στὸ δρόμο. Αγόραζαν δέρματα καὶ καλατόθια από τὴ χώρα καὶ ἔφτιαχναν παπούτσια από διάφορες ποιότητες. Στα χωριά γύριζαν καὶ πλανόδιοι πωλητές, οἱ 'πραματούληθες'. Τα πιο καλά δύμας ψούχα, τα εισαγόμενα υφαίματα, τα καλά εἰδη τῆς προΐκας, τα αγόραζαν από τὴ χώρα, από τὰ 'οβζέικα', όπου ἦταν τὸ εμπορικό κέντρο καὶ λεγόταν ἔτοι, γιατὶ οἱ ἐμπόροι ήταν κυρίως Εβραίοι».

31. Βλ. καὶ στὸ χρόνο από τις Συνιές, όποι: «Ο τρόπος κατασκευῆς των ενδυμάτων δὲν διαφοροποιεῖται. Εκείνο που αλλάζει είναι το υλικό της κατασκευῆς, το ύφασμα που για μὲν τα χειμερινά ενδύματα είναι το μαλλί καὶ το λινάρι, ενώ για τα καλοκαιρινά το βαμβάκι. Επίσης η χειμωνιάτικη φορεσιά συμπληρώνεται με διάφορους επενδύτες, όπως εἰναι η μανικωτή, το πεσιλί καὶ η καμπιζόλα».

αλλὰ επίσης συχνά, «μαρτινφούσαν» καὶ τη διαφορά ανάμεσα στις εύπορες από τις φτωχότερες γυναίκες κάθε κοινότητας³².

Η μορφολογία των ενδυμασιών

Οσον αφορά τη μορφολογία των ενδυμασιών, παρουσιάζεται σε όλα τα χειρόγραφα διεξοδικά καὶ σε υποκεφάλαια.

Στα περισσότερα σχολιάζεται η χρήση περισσοτέρων του ενός «τύπου» ενδυμασίας στο νησί, κατά περιοχές:

1. Στο βίδοριο τμήμα του νησιού συγκλίνουν μορφολογικά οι γυναικείες ενδυμασίες των χωριών της περιοχής του Όρους με τις ενδυμασίες των χωριών του Γύρου, με βαριά, λιτά σχήματα, αισθητά καὶ σοβαρά χρώματα.

2. Στο νότιο τμήμα του νησιού συγκλίνουν μορφολογικά οι ενδυμασίες των χωριών της περιοχής Μέσης με τις ενδυμασίες των χωριών της περιοχής Λευκίμης, πιο «φανταχτερές», με ζωηρά χρώματα καὶ πλούσια διακόσμηση³³.

32. Βλ. την παρατήρηση στο χρόνο από τους Γαψδελάδες: «Μορφολογικά η φορεσιά καὶ η καθημερινή καὶ η γιοττινή τόσο των πιο εύπορων γυναικών δύο καὶ των πιο φτωχών δε διαφέρει καθόλου. Εκείνο που κάθε φορά διαφέρει είναι η ποιότητα του υφάσματος καθώς οι πιο φτωχές καταπεύαζαν τα ρούχα τους από πιο ειτελή υφάσματα. Για παράδειγμα έταψαν πιο φτηνό βελούδο για το συγκούνι τους, ενώ έφτιαχναν το τξιτούνι τους από σατέν αντί από βελούδο. Επίσης οι πιο φτωχές διακοσμούσαν τα γιοττινά τους ρούχα με δεύτερης ποιότητας χριστογάλτανο» (Γαψδελάδες). Επίσης: «Οι περισσότεροι κατοικοί είχαν μέτρια οικονομική κατάσταση, φυσικά υπήρχαν ορισμένες πιο εύπορες, αρχοντικές οικογένειες, των οποίων τα ενδύματα διέφεραν δχι τόσο ως προς τὸν τρόπο κατασκευῆς δύο κυρίως ως προς τα υλικά της κατασκευῆς τους. Ετοι αντί για βαμβάκι χρησιμοποιούσαν το μετάξι κ.λπ.» (Συνιές). Στο ίδιο χρόνο: «Το βελέσι από λινάρι το χρησιμοπούσαν οι πιο φτωχές γυναίκες καὶ καταπεύαζαν μόνες τους τὸ ύφασμα. Αντίθετα ο αρπακάς ήταν ύφασμα που οι γυναίκες αγόραζαν από τὴν πρωτεύουσα του νησιού».

33. Παραθέτω ενδεικτικές παρατηρήσεις των συλλογέων σχετικές με τὴν τυπολογία των ενδυμασιών: «Η ενδυμασία των γυναικών δὲν είναι η αυτή εἰς όλα τα χωριά της νήσου Κερκύρας, αλλὰ διακρίνονται δύο κυρίων τύπων: Ιον τὸν τύπον που απαντά εἰς τὸ βίδοριον μέρος καὶ 2ον τὸν τύπον που απαντά εἰς τὸ νότιον μέρος. Άλλα καὶ στα χωριά του βίδοριον συγχρόνιατος η ενδυμασία δὲν είναι εντελώς ίδια. Υπάρχουν ιδιαισμένες διαφορές» (Ανω Κορακιάνα). «Στὴν Κέρκυρα ειδικότερα παρόλο που είναι μικρή γεωγραφικά, 614 τ.χ., συναντάμε τέσσερις πέντε διαφορετικοὺς τύπους ντυσίματος καὶ ιδίως γυναικών. Αντό δικαιολογείται, γιατὶ η γυναικεία ενδυμασία πριν τὴ βιομηχανικὴ εξέλεξη ήταν περισσότερο οικιακή τεχνη καὶ λιγότερο εργαστηριακή» (χωρία του Όρους). «Πρέπει

Θι τέλεγαι ωστόσο -και αυτό βρίσκεται στο κέντρο της ανακοίνωσής μου-, ότι η προσεκτική «ανάγνωση» των ενδυμασιών στην κατά τόπους παρουσίασή τους μας δείχνει ότι στην Κέρκυρα δεν συναντούμε ακριβώς διάφορους τύπους ενδυμασιών (με εξαίρεση την ιδιόμορφη, με στεριανή προέλευση, ενδυμασία της Γαρίτσας, που εκφράζει άλλα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα)³⁴, αλλά, παραλλαγές ενδύσης και του αυτού τύπου γυναικείας ενδυμασίας με φουστάνι ή φούστα (κατά τη γνωστή κατάταξη της Αγγ. Χατζημιχάλη)³⁵ με επιμέρους ιδιαιτερότητες (και ονοματολογικές διαφορές) στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια, -εκτός βέβαια από τις διαφορές που χαρακτηρίζουν γενικά τις παραδοσιακές ενδυμασίες στις ελληνικές, και όχι μόνο, κοινότητες, ανάλογα με την κοινωνική κατάσταση (ηλικία, παντρεμένες-ανύπαντρες) και την περίσταση της ένδυ-

πει να τονίσουμε ότι ...η φορεσιά της Κέρκυρας από χωριό σε χωριό παρουσιάζει σημαντικές διαφορές... που δίνουν μια εικόνα της διαφορετικής αισθητικής αντίληψης που επικρατούσε» (Γαρδελάδες), αν και στο χρόνο για το ίδιο χωριό σε σχέση με τα απολύτως γειτονικά του η παρατήση ότι «η παραδοσιακή φορεσιά δεν παρουσιάζει εξαιρετικές και σημαντικές διαφορές από τον τρόπο με τον οποίο φορέθηκε στα γύρω χωριά. Αρκετές διαφορές παρουσιάζει βέβαια με τη φορεσιά της νότιας Κέρκυρας, η οποία παρουσιάζεται περισσότερο στολισμένη και φανταχτερή». Σχετικές παρατηρήσεις βλ. και στα χρά του Σ.Π.Α., ενδεικτικά π.χ. στο αρ. 775 (Γαστούρι), όπου: «Η αμφίστις της κερκυραϊκής χωρικής διαφέρει κατά περιοχές. Έχουμε 4 διαφορετικά συστήματα».

34. Ο ενδυματολογικός τύπος που φορέθηκε στο χωριό Λιυκούρσι (Γαρίτσα) κατά την Αγγ. Χατζημιχάλη, Ελληνικαί Ενδυμασίαι, δ.π., σ. 25, «δεν ανήκει εις τους τύπους των κερκυραϊκών ενδυμασιών, αλλά ανήγεται εις τους της Β. Ηπείρου, γενικάτερον δε εις τας ενδυμασίας των κτηνοτροφικών πληθυσμών της ηπειρωτικής Ελλάδος. Οι κάτοικοι του Λιυκουρσίου, χωρίου κεμένου άγνωθεν των Αγίων Σαραντά, διεσκορπίσθησαν μετά την καταστροφή του Λιυκουρσίου υπό των Τούρκων (1878) εις Κέρκυραν και Λευκάδα. Αρκετοί εξ αιτών εγκατεστάθησαν εις μικρόν τμήμα της Γαρίτσας, προσαπειούν αμέσως συνεχούμενο με την πόλιν της Κέρκυρας. Εις την νέαν αιτών πατρίδα την Κέρκυραν, οι ολίγοι Λιυκουρσιώτες, ένθα και σήμερον παραμένουν, μετέφερον και την παλαιάν αιτών ενδυμασίαν, την οποίαν αι γυναικες εξηκολούθουν φέρουσαι και προ οιλίγων εισέτι ετών». Εξάλλου σε μια μελλοντική πλήρη προγμάτευση των ενδυμασιών της Κέρκυρας θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα κατά τα δυτικά πρότυπα κοστούμια της πόλης της Κέρκυρας (κατά χρονική πάντοτε περίοδο), που συμπληρώνουν την ενδυματολογική εικόνα του νησιού.

35. Βλ. και Ιω. Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιών», Εθνογραφικά 1 (1978), σ. 15, όπου το βελέσι, το άμπτιτο και η σάρτζα της Κέρκυρας κατατάσπονται στα αναγεννησιακά ενδύματα, είναι φούστες που προέρχονται από φουστάνια που έχασαν το «χαρό» τους στα νεώτερα χρόνια.

σης (χαθημερινή, γιορτινή, γαμήλια). Τα σημεία αυτά στα φοιτητικά χειρόγραφα έχουν, στο μέτρο του δινατού, ιδιαίτερα προσεχτεί.

Από την εφηβεία στην ωριμότητα

Οι πληροφορίες που αφορούν την ένδυση των μικρών και των εφήβων κοριτσιών είναι περιορισμένες³⁶. Τα σημεία που παρατηρούνται είναι ότι:

(α) Τα μικρά κορίτσια -στον αιώνα μας και πριν από το μεγάλο πόλεμο- δεν φορούν ντόπια σχήματα, δεν παριστάνονται ενδυματολογικές μηχανογραφίες των μεγάλων, αλλά ντύνονται με τις βέστες, φορεματάκια κατά τον τρέχοντα ευρωπαϊκό συρμό.

(β) Αν και έτσι φαίνονται να προετοιμάζονται -θα λέγαμε δοκιμαστικά- για την εγκατάλειψη των παραδοσιακών ενδυμάτων και την αποδοχή της ευρωπαϊκής μόδας, εντούτοις το πέρασμα στην πρώτη νεότητα και στην ηλικία γάμου -που δεν πρέπει να ήταν αυτηρά καθορισμένη- αντιμετωπίζονταν ως σημαντικό διαβατήριο γεγονός -όχι μόνο προσωπικό αλλά και κοινωνικό-, που αφορούσε ολόκληρη την κοινότητα και που, για να γνωστοποιηθεί, επέβαλλε στη νέα, πριν οριστικά προχωρήσει στον ενεργό πληθυσμό του χωριού της και αναλάβει ρόλους συζύγου και μάνας, να περάσει σε μιαν εμφανή ενδυματολογική -κατά την παράδοση ακόμη- μεταλλαγή: έπρεπε να φορέσει τα «χωριάτικα»³⁷. Ετσι η φυσική

36. Για την παιδική ένδυση γενικά βλ. την εργασία της Κωνσταντίνας Μπάδα-Τσομώκην, Ενδυματολογικοί κάθικες της Παιδικής -Νεανικής Ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο. Πενήντιο Ιωαννίνων, Επιστ. Επετ. Φιλοποιητικής Σχολής «Δωδώνη», Παράρτ. αρ. 48, Ιωαννίνια 1993.

37. Παραθέτω ορισμένες μαρτυρίες: «Όταν οι κοπέλλες ήταν μικρές μέχρι 17-18 χρονών ήταν ντυμένες με φορέματα απλά, τις 'βέστες' ή 'καράκονις', μακριά αφετά κάτω από τα γόνατα, κλειστά στο λαιό, πλατιά και με μακρύ μανίκι. Οι 'καράκονις' αυτοί εγίνονταν συνήθως από αλατζά... Στο κεφάλι φορούσαν μαντήλι δεμένο κάτω από το σαγόνι χρώματος συνήθως άσπρου. Τη γιορτή, το φόρεμα ήταν από καλύτερο ύφασμα αλλά πάντοτε σκούρο χωρία. Και το μαντήλι επίσης γιορτινό. Οι κάλτσες συνήθως μαύρες... Όταν γίνονταν 18-19 χρονών φορούσαν τα 'χωριάτικα': Αυτή την ενδυμασία, για να την πρωτοφορέσουν, έπρεπε να πάνε σε μια χαρά, σε γάμο ή αφοριώνασμα κ.λπ. Η μόνη διαφορά που είχε από την έγγαμη γυναίκα ήτι αντί να έχει πολλά κοσμήματα, είχε μόνον μια μικρή και ψηλή καδίνα ή το πολύ πολύ μια σπίλα» (Ανω Κορακίμανα). «Τα μικρά κορίτσια φορούσαν φορέματα λινά, υφασμένα στον αγγαλεί που ονόμαζαν κότολα. Τα φορέματα αυτά ήταν χοντρά και σε μπλε ή μαύρο χωρία» (Συνιές). «Οι νέες άγκιζαν να φορούν την τοπική ενδυμασία γύρω στα δεκαπέντε τους...» (Γαρδελάδες). Προσθέτω και την

ηλικία παραμεριζόταν (ενδυματολογικώς), για να δοθεί στο εξής, και στη σειρά, το προβάδισμα στην προβολή της κοινωνικής ηλικίας και μέσω της παραδοσιακής ενδυμασίας.

(γ) Οι διαφορές ανάμεσα στην ενδυμασία της ανύπαντρης Κερκυραϊας και αυτήν της παντρεμένης αφορούν, κυρίως, το χρυσοκεντημένο πεσελί, τον πολύπλοκο κεφαλόδεσμο, και τα πολυάριθμα κοσμήματα, τα οποία πρωτοφαρούν σε η δεύτερη ως νύφη οδηγούντας τη διαδικασία της ένδυσης σε μια θεαματική κορύφωση (εικ. 1), για να αρχίσει αμέσως μετά, σταδιακά, η διαδικασία της αφαίρεσης και του αποχρωματισμού, που προένταται μαζί με τη βιολογική παρακμή (εικ. 2, 4, 14-20).

Στην ύπαρχη η γυναίκα -σε μια αξιοπρόσεκτα μεγάλη διάρκεια για ένα νησί, δπως η Κέρκυρα, με ισχυρούς τους διαύλους επικοινωνίας της πολιούνθρωπης πόλης-κέντρου με την Ευρώπη των αστικών τρόπων-, επιμένει -συχνά και μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο- να πειθαρχεί και να αποδέχεται τα παραδοσιακά ήθη του τόπου, που εκφράζονται πλαστικά στα έθιμα, κι η φρεσιά εδώ, ως ένα ισχυρό έθιμο αντιμετωπίζεται, η χρήση της τηρείται ως μέρος -ή και ως συνισταμένη- των εθιμικών υποχρεώσεων της γυναίκας προς την κοινότητα.

Η ενδυμασία της παντρεμένης

Ο βασικός κορμός της ενδυμασίας της παντρεμένης Κερκυραϊας, -όπως προκύπτει από τη μελέτη των χειρογράφων στο Λ.Α.Π.Ι., τα οποία επιβεβαιώνουν τα γνωστά δημοσιεύματα, αλλά και επιβεβαιώνονται από αυτά-, αποτελείται από:

(α) εσωτερικά ενδύματα, δπως: η μπουστίνα (ο στηθόδεσμος), η βράκα, η μάγια (ονομασία της φανέλας), το πουκάμισο, το κότολο (το μεσοφόρι),

(β) εξωτερικά ενδύματα, δπως: η μπροστούρα (η τραχηλιά), το τζιπούνι, το πεσελί (ή αντ' αυτού το σιγκούνι και η μανικωτή), το βελέσι (η φούστα), η ποδιά, το ζωνάρι, το σάλι,

(γ) υποδήματα, δπως τα ντόπια τσαρούχια και ορισμένα κατά τον ευρωπαϊκό συρμό,

(δ) καλύμματα του κεφαλιού, με πρωτεύοντα τη χρήση της μπόλιας,

πληροφορία από το Γαστούνι για τις διακοσμητικές κορδέλες πάνω στην ποδιά της κοπέλας, που σήμαιναν ότι είχε αποδεχθεί την είσοδό της σε ηλικία γάμου και το γνωστοποιούσε: «Οι 'κορδέλλες' είναι πολύχρωμες κορδέλλες ραμμένες πάνω στην ποδιά και δείχνουν τις προξενιές, διεξεγέρτες περισσότερες κορδέλλες έχει, τόσες προξενιές είχε δεχτεί».

(ε) κοσμήματα,

(σ) απαραίτητα εξαρτήματα.

Με εξαιρεση το πεσελί -που προσφέροταν, σχεδόν πάντοτε, ως δώρο του γαμπτισού προς τη νύφη-, όλα τα άλλα βασικά ενδύματα -και πολλά κοσμήματα- αποτελούσαν μέρος της προΐκας της γυναικάς, όπως επιβεβαιώνουν όχι μόνο οι προφρονικές μαρτυρίες αλλά και προκοστήματα της εποχής*.

38. Παραθέτω εδώ απόσπασμα από προκοστήματο τον έτοις 1900 από το χοριό Σπαρτίλας (το πρωικούμψων -κατά τη σημερινή Καλλιόπη Αθηναίου- ήταν κατά το έτοις 1982 στην κατοχή του Χαϊδαρίου Αθηναίου από τις Συνιές του Όρφεως):

«Ἐν Σπαρτίλλα τη 30η Ιανουαρίου τον έτοις χιλιοστού εννιακοσιωστού (1900)..... Η διαλειφθείσα Μαργαρέτα Τατιάλη... παρέχει την μητρικήν αυτών άδειαν εις τον ευημένον Σπηλίδονα Αθηναίον να ειλιγηθεί αις νικμαν σίξινγιν αυτού την θηγατέρα αιτής Εινατάθια Ζεύφιον πατρός Εινατάθιον επικαλεσίμων δε την θείαν αφογήν... δίδει την εξής προΐκα.

»Στρώματα δύο, πήχεν 22 έκαστον διπλαφένια με τρία πρωτευφάλια, περιβελλημένα με τας ντεμέλιας των πλήρη μαλλιών δεκάρια δεκατζ. Σενδόνια 6 τρία κίτρινα και ένα μπονγκατένιο και ένα σενδόνι λίνινο της αξίας δυχ 20 και μίαν κοινβέταν της αξίας δυχ 25 εν εφάπλωμα της αξίας δυχ 30, κοινχιδια μάλλινα τρία, υποκάμπια δεκατηνέα εξ αν τα μεν εννέα εντόπια εξ κίτρινα και τέσσερι μπονγκασένια. Ταιτοίνια διώδεκα μάλλινα βαμμένα και δύο φούχινα, καβιάδα δώδεκα και δύο καμιζίδες φούχινες, βρακόματα δώδεκα, εννέα σάρτζες και τρία μουσελένια και εν εκ μετάξης της αξίας δυχ 100, εμβόλιες δώδεκα, μέχες βαμβακένιες εννέα, ζωνάρια εννέα μάλλινα βαμμένα και τέσσαρες φαστικές, σκαλτούνια μάλλινα ζεύηγη επτά και βαμβακένια ζεύηγη δύο, μεσάλια τρία και τέσσερα τραπέζιομάνηλα, εν κιβώτιον κάρινον της αξίας δυχ 30. Διώδεκα γύψους χρυσάφι τοι λαψού της αξίας δυχ 60, δύο ενότια χρυσά, εν του στήθους και δύο των χειρών της αξίας δυχ 30...».

Χρήσιμο για μια ενδεικτική και μόνο σύγκριση των ενδυματολογικών αναφορών θεωρώ το πρωικούμψων τον έτοις 1917 από τις Συνιές (και αντό στο χρόνο της φοιτήσιμας Καλλιόπης Αθηναίου):

«...Εν τη θέσει Πόρτα της πεφιφερείας του χωρίου Σινιάν, σήμερον 24 του μηνός Νοεμβρίου του 1917 έτοις, ημέραν παρασκευήν. Ενώπιον εμού του προσληφθέντος ενταύθα σιμβολαιογράφου Μαργαρίτου Θεόδοτου... την προίκαν ταίτην για τα ακόλουθα:

Στρώματα πλήρες ερίσιν εν δώλα λίτρας ιονικάς 70

4 πρωτευφάλια πεπληρωμένα εξ ερίσιν

1 εφάπλωμα πλήρες βαμβακός

3 κοινχιδια μάλλινα

Σενδόνια 8 εξ αν δινοβάμβακος και δύο εκ βαμβακερού μεράματος

σάρτζες δι μάλλινες

Βελέσια 5 εξ αν εν λευκόν και 4 μελανά

Παραθέτω εδώ ένα μικρό χαρακτηριστικό απόσπασμα από περιγραφή που κατέθεσε γραπτή στο τοπικό ιδίωμα (και έτσι περιλαμβάνεται στο σχετικό χειρόγραφο) μια ηλικιωμένη πληροφορήτρια από την ορεινή περιοχή Συνιές για τη σειρά με την οποία φορούσαν τα ρούχα τους:

«Τώρα θα μιλήσωμε έπως ντυνόμαστε. Εβάναμε πρώτα πρώτα τις μπουστίνες, τις μάγιες. Έπειτα το ποκάμισο, κατόπι το τζιπούνι και ίστερα το αποφθέλεσο και κατόπι το βελέσι και ίστερα το πετάρι και τη μανικωτή, και οι πιο πλούσιες ήχαν πεσελιά και καμία καρφίτσα ή και απίλες και τις καρφώνανε στο πέτο τους».

Υποκάμισα 12 εξ αν δεκτινοβάμβακος και τα έτερα βαμβακερά
Καμιζόλες με χειρίδες 8
Τσιπούνια εννέα άνευ χειρίδων

Εμβόλιες 14

Κάλταρες ζεύγη

Γαϊτάνες 8

Ζώνες 12

Προσάρμα 7 λινοβάμβακος

Τσιπεζουμάνθηλα (μεσόλια) 2 βαμβακερά και εν εκ

Περικεφαλίδες (χαρούμα) 3 και

Μιαν ψατιοθήκην καρίνην προς φύλαξιν του ειωημένου ψατιομού...»

39. Προσθέτω ακόμη την περιγραφή της ετοιμασίας της νύφης στοις Γαρδελάδες: «Η νύφη από την προηγούμενη μέρα πλενόταν και λουζόταν προσεχτικά. Χρησιμοποιούσε σαπούνι πράσινο ελαφρά αφρωματισμένο. Την άλλη μέρα το πωάι με τη βοήθεια της μητέρας της έφτιαχε τον κόκορο, τη μέριξα και τα μαλλιά της. Τα φούχα της νύφης είχαν πλυνθεί, σιδερωθεί και διπλωθεί προσεκτικά από τις προηγούμενες ημέρες και τα είχαν φυλάχει με φύλλα δάφνης και λυρτιάς, για να είναι αφρωματισμένα. Αργότερα στο σπίτι της νύφης έφτιανε η στολίστρα με το φύρι και κοπέλες και γυναίκες του χωριού. Όλες μαζί έντυναν τη νύφη τραγουδώντας πρώτα μια και έπειτα δλές μαζί, γυρίζοντας ολόγυρα από τη νύφη: 'Τσι νύφη μας τη πρέπεται / καθίνα με ρολόι, / γιατί 'ναι από ψηλή γενιά / κι από μεγάλο σύν. / Άστα, νύφη μου, κι άλλαξε / και νήφου το με γάλα, / γιατί ο γαμπρός αφβαίρε / και καρφερεί στη σκ'αλα. / Άστα, νύφη, προσκύνησε / δεξιά σου και ξερβά σου / και παραδώσου τα κλειδιά / να πα να βρεις δυκά σου'. Αφού τελείωναν το ντύπιμο της νύφης, της περνούσαν στο λαμπιό και στα χέρια τα διάφορα στολίδια και της έπλεκαν περίτεχνα την καδίνα στο πέτο. Στο τέλος η νύφη στρώνταν δρθιά και η στολίστρα της έβιαζε το φιδεί στο κεφάλι. Στη συνέχεια με τη συνοδεία βιολιών έπαιρναν τη νύφη στην εκσλήτρια τραγουδώντας: 'Σήμερα λάμπτει ο ουρανός / σήμερα λάμπτει η μέρα / σήμερα στεφανώνεται / αύτος την περιστέρια'. Προσθέτω και τη λογοτεχνική περιγραφή του Κωντ. Θεοτόκη στο διήγημά του «Αγάπη παράνομη» (στη σύλλογη «Διηγήματα (Κορφιάτικες ιστορίες)», 1906) για τη νικριάτικη φορεσιά: «Τα λαμπρά της φορέματα άστραφταν. Το σήθι της ήταν σκεπασμένο με χρισά στολίδια, στηθοβέλονα, άλιντους, άστρα, σταυρούς, κοντητά, τόσο

Όλα τα παραπάνω ωστόσο διαφέρουν, ορισμένες φορές, όπως είπε η δη, κατά τόπους και ως προς την ονοματολογία και ως προς την κατασκευή (και τους χρωματισμούς) και ως προς τη χρήση (ορισμένων μάλιστα μπορεί και να μην υφίσταται σε όλα τα χωριά). Εξάλλου στα περισσότερα χραί οι διαφορές της καθημερινής από τη νικρική και τη γιορτινή ενδυμασία παρουσιάζονται σε επιμέρους κεφάλαια.

Θα κάνω στη συνέχεια σύντομες παρατηρήσεις, για ορισμένα από τα μέρη της ενδυμασίας, τη μορφολογία και την χοινωνική τους λειτουργία, στηριγμένη στις «ειδήσεις» από τα χραί, οι οποίες εμπλουτίζουν τις ενδυματολογικές-λαογραφικές γνώσεις μας, αλλά και δημιουργούν νέα ερωτήματα, προκαλώντας σε ένα επιστημονικό «ξανακοίταγμα» των ενδυμασιών της κερκυραϊκής υπαίθρου, που ελπίζω να γίνει μελλοντικά.

Από τα εσωτερικά ενδύματα θα σχολιάσω τη μπονστίνα⁴⁰.

που λίγο εφαντότουν το λειτότατο πανί της μπονστούνας της... και άφηνε γυμνόν τον άσπρο λαιμό της που τον επλούμιζεν γύρες ψιλούν χυταφιού και χοντρά κόκκινα κοράλλια. Στο κεφάλι εφορούσε μεταξωτή κάτασπρην μπόλια, που διπλωμένη με τέχνη εχνότουν πισώπλατα αφήνοντας όλο το πρόσωπο ελεύθερο. Τα μαλλιά της ήταν πλεμένα με μέρχες, και ντυμένα με μαγναδωτά κίτρινα καγιονόνια, είταν δεμένα με γαϊτάνια και με κορδέλες πολυχώματες γύρου στο κεφάλι της αρδί, κ' εφορούσε κιόλας βελουθένιο πεσελί γιοφυλί, ξομπλιασμένο με κεντίσματα χρυσά πλούπιότατα και φουστάνι μεταξωτό βασιλιάτο στο χρώμα, που κυματίζοντας της εκατέβαινε φουντωμένο ώς τα στραγάδια, κ' είχε στα χέρια της δαχτυλίδια και φιγαρόνια πολλά.

40. Εξάλλου το κάτω εσώρουχο συναντάται με τις ονομασίες βράκα (Γαρδελάδες), βρακάκωματα (χωριά του Όφους), σώβρακο (Ρόδα και Μαγούλαδες). Είναι ένα ένδυμα μάλισταν γιορτινό, δεν έχει γενικευμένη χρήση για λόγους κυριώς πρακτικούς: «Όταν μα γυναίκα δούλευε όλη μέρα στα χωράφια ή τον ελιές ή όταν είχε να προβατήσει διο ώρες, για να πάει στο κτήμα φορτωμένη με γιοράρια ήσιλα, φάι, έστετες με νερό, δεν ήταν εύκολο να σταματάει τη δουλειά ή τη στράτα της και να βρίσκει κρούμματα, για να κάνει το ψιλό της. Γι' αυτό εκεί που δουλεύαμε ορθές, όπως ημάστενε, ανοίγαμε λίγο τα πόδια μας...» (Μαγούλαδες).

Η φανέλα φοριέται στους Μαγούλαδες, τους Γαρδελάδες, στα χωριά του Όφους (Άνω Κορακιάνα, Συνιές), όπου ονομάζεται μάγια (από άσπρα δίμιτο πανί για το καλοκαίρι, - αντίθετα η Χατζημιχάλη, δ.π., σ. 24, την περιγράφει ως μάλινη) και φανέλα τσοϊκρινη (από μαλλί για το χειμώνα). Δεν αναφέρεται στα χραί από τη Ρόδα, το Γαστούρι και τη Λευκίμη. Προσθέτω την περιγραφή από τους Μαγούλαδες: «Φοριόταν πάνω από την μπονστίνα. Ήταν φτιαγμένη με βελόνες στο χέρι, με μανίκια ή χωρίς. Με μανίκια για τις ηλικιωμένες χωρίς μανίκια για τις ανύπαντρες. Ήταν φτιαγμένη από βαμβακερό ή από μαλλινοβάμβακο. Ανακάτευναν μια κλώνα μαλλί και μία βαμβάκι, που το έκαναν κοινά

Η λειτη μπονσίνα, ως στηθόπανο κατάσψηκα φροφεμένο, παρουσιάζεται ως απαραίτητο ένδυμα στη Ρόδα (από ύψη από μέση λινό), τους Μαγουλάδες (από καμπτρί ή περγάλι), τους Γαφδελάδες (με διακοσμητική δαντέλα), τις Σινιές (από ποπλίνα, με κεντήματα) και γενικά τα χωριά του Γύρου και του Όρους. Αναφέρεται σε όλα τα σχετικά χειρόγραφα και δίνονται και φωτογραφίες της (εικ. 3): «Είναι ένα παραλληλόγραμμο ύφασμα

και το επλέκειν μαζί. Το μαλλί ήταν 'αφνοπόδι': 'Το αφνοπόδι ήταν μαλλί που το βράγανε μέταν κυνηγείνε με τα αχρόνια γα προβατάκια και ήταν πολύ μαλακό'. Η φανέλλα είχε πάντα μεγάλο ντεκολτέ: 'Τήνε πλέκαμε δινο βελόνες ορθές και δινο ανάποδες, για να στέκει αφαία στο σώμα και να μην πλαταίνε' ». Βλ. και την πληροφορία από τις Σινιές: «...εβιστάγαμε και το φανέλλες τοι τσούκνινες άμα έκανε το πολύ το κριό τους χειμώνες. Άλλες ται βασταγάνε και το καλοκαίρι που εδοπλείανε στους ήλιους, για να μη πελαώνουν στον ίδιον. Τοι φανέλλες τοι τσούκνινες τοι εκάναμε από μαλλί, μοναχές μας, και εκάναμε και για τους άντρες μας...».

Το ποικάμισο, βαμβακερό το καθημερινό, μεταξιστό ή «μπονταστένιο» το γιορτινό, ονομάζεται και φοντί (χωριά του Όρους, Μαγουλάδες, ή λ. μας παραπέμπει στην Ήπειρο), και ποκερίσα (Γαστούρι). Αν και οι περιγραφές της κοπής και φαρτής (με σούρες στο λαιμό και τα μανίκια), το κατατάσσουν στην κατηγορία των ποικάμισων με δυτική αναγεννησιακή προέλευση, αξιοτρόπεκτη είναι η πληροφορία από τις Σινιές ότι στα νεώτερα χρόνια οι ποιήσεις στη λαιμοκοψή (βασικό γνώμονα των ποικάμισου σε όλο το νησί, που το έκαναν «να πέφτει ματόλικο», Γαφδελάδες) καθώς και στα μανίκια καταφογοίνταν -ιδιαίτερα στο καθημερινό-, ενώ το μήκος του αυξάνει ώς τα γόνατα με επακόλουθη την εγκατάσταση του μεποφοριού.

Το μεποφόρι ονομάζεται κόστολο (Μαγουλάδες, Γαστούρι), μεποφοκέτο (Γαφδελάδες), και ασπροβέλεσο (Ρόδα), όταν έχει χρήση κατεξοχήν επίσημη (Η Χατζημιχάλη, δ.π., σ. 24, ονομάζεται το ίδιο ένδυμα σοκότελο ή κοτέλι στη Βόρεια Κέρκυρα, φοκέτο στη Λευκίμη).

Στο χρόνο από τα χωριά του Όρους διαβάζουμε ότι «πάνω από το ποικάμισο απαραίτητα έβαζαν το ασπροβέλεσο με την επίσημη στολή και σπάνια με την καθημερινή... από λεπτό ύφασμα άσπρο αγορασμένο στην πόλη, στο στρίφωμα είχε δαντέλα που σταν χόρεικαν και σηκωνόταν το μεταξοβέλεσο φανόταν». Τη διαφορά καθημερινού-γιορτινού βλ. στο χρόνο από τους Μαγουλάδες: «[Το καθημερινό] ήταν λινό, λινοβάμβακο, φτιαγμένο στον αργαλειό, ένα κλωνί βαμβάκι και ένα κλωνί λινάρι ή 'μπαμπαζίνα' και για γιορτινό καμπάνι ή περγάλι. Το γιορτινό και το νικράτικο στον ποδόγυρο είχε δαντέλλα αγορασμένη πλάτινης πέντε δαχτύλων, που λεγόταν 'ρεκάμιο', δηλαδή κόστολο με ρεκάμιο. Μπορεί η δαντέλλα να ήταν και κοφτή πάνω στο ίδιο ύφασμα. Το μήκος του έφτανε μέχρι κάτω από το γόνατο». Λεν έχουμε όμως σε κανένα από τα χειρόγραφα διεξοδική αναφορά στα κεντήματα των λειπών εσωτερικών ενδυμάτων, τα μοτίφα τους, τον τρόπο επιλογής των σχεδίων, τις βελονιές, τη σημασία τους, τους συμβολισμούς τους, αλλά ούτε και από όσο γνωρίζω σε άλλο δημοσιευμένο κείμενο αυτά παρουσιάζονται, αποτελούν έτσι ένα από τα ζητούμενα της ενδυματολογικής έρευνας.

από μπαμπαζέλα χρόμιστος λειτουργός. Κάλυπτε και συγχρωτούσε το στήθος. Έδενε μπροστά με τρεις τέσσερις λογιόδεξη κούμπιανε, και πάλι ειπωτός, με 5-6 κουμπάκια. Στους ώμους ήταν μικρές τιφάντες, για να συγχρετείται καλύτερα» (Γαφδελάδες)⁴¹.

Αντίθετα δεν έχουμε αναφορά της στο Γαστούρι, τη Λευκίμη και την Κάτω Παυλιάνα, όπου κατάσψηκα φοριέται το πουκάμισο, ενώ εκεί μπουστίνα ονομάζεται το εξωτερικό λειτό μεταξιστό ενδυματολογικό εξάφτημα, που καλύπτει, εν είδει τραχηλιάς, το μπούστο και διεκπεραιώνει ωρόλιο κυρίως κοσμηματοθήκης, αφού πάνω της κρέμεται η πλειονότητα των στολιδιών (εικ. 1)⁴²: «...Έχει τετράγωνο σχήμα και ήταν γεμάτη δαντέλες, πίσω έχει πολύ στενές μπρετέλες που σταυρώνονται και μετά δένονται μπροστά. Είναι άσπρο ύφασμα που τηγανίνεται πάνω από την ποκαμίσα... Πάνω στη μπουστίνα πήγαιναν καφριτσωμένα όλα τα κοσμήματα δύπισ οι καδένες και οι σπίλες» (Γαστούρι).

Αυτή η εξωτερική τραχηλιά -με ανάλογα χαρακτηριστικά- υπάρχει με την ίδια χρήση και στις ενδυμασίες της βόρειας Κέρκυρας (εικ. 4), με άλλες όμως ονομασίες: μπροστούρα (Ρόδα, Μαγουλάδες, χωριά του Όρους), μπροστούρι και (παλαιότερα) καμιζότο (Άνω Κορακιάνα), πέτο

41. Βλ. άλλες αναφορές: «Βάναμε και μπουστίνες. Δεν είχανε τιψάντες και κλειούσανε μπροστά στο πέτο με έξι κομπάτια» (Ρόδα). Επίσης: «Τη μπουστίνη την εβάναμε στο πέτο από μέσα από το ποκαμίσο. Είχε δύο λοιφόδια, για να στέκει, και την εβάναμε χειμώνα-καλοκαίρι. Τήνε κλειούσαμε με κομπάτι ή και με λοιφόδια» (Σινιές). «Έπαιζε το ωρόλιο του σημερινού στηθόδεσμου. Εμοιαζε περισσότερο με ένα κοντό γιλέκο. Είχε τιψάντες, πούρι στο σημείο κάτω από οι στήθος και έδενε πίσω συνήθως ή μπροστά, με κοντατιά ή κορδόνια. Γινόταν από άσπρο ύφασμα, καμπτρί ή πιο χοντρό βαμβακερό. Το έριψε η μοδιστρά με μηχανή χειροκίνητη» (Μαγουλάδες). Πρβλ. τη μαφιτσία στο χρόνο 1849 του ΣΛΠΑ (Άνω Κορακιάνα), όπου για το στηθόδεσμο δίνεται και η ονομασία τζιπούνάκι: «Από μέσα εφάρμοντο το τζιπούνάκι ή στηθόπανο, με μάννες (δηλαδή τιψάντες)...».

42. Βλ. και άλλες σχετικές αναφορές: «Μετά (πάνω από την ποικαμίση) φορούσαν τις μπουστίνες, δηλ. ένα πολύ λεπτό και απλό ένδυμα, το οποίο χρησιμοποιούσαν για να πλέξει την κοιλιά και να κρατάει το στήθος και έτσι να φαίνονται περισσότερο λεπτές» (Κάτω Παυλιάνα). Πρβλ. και την περιγραφή στο χρόνο αρ. 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ: «Πάνω από το ποκαμίσο φοριέται η μπουστίνη, η οποία καλύπτει το εμπρός μέρος του άνω κορμού. Σταυρώνει στην πλάτη με λινιές (λωφίδες) και δένει εμπρός στη μέση. Είναι κεντημένη, στολισμένη με δαντέλλες, πιετάκια κ.ά.».

(Γαρδελάδες), πετόνι (χωριά του Όρους)⁴³, πετάρι (Συνιές)⁴⁴. Αξιοπρόσεκτη είναι ακόμη η μαρτυρία (στο χρόνο από τους Γαρδελάδες) για την κατ' εξαίρεση χρήση (τις καθημερινές μόνο) κίτρινου αντί λευκού πέτου στο χωριό Δουκάτες του Γύρου, παρά τη γενικευμένη χρήση του λευκού στα γειτονικά χωριά και το υπόλοιπο νησί.

Από τα εξωτερικά ενδύματα θα σχολιάσω το τζιπούνι, το πεσελί και το βελέσι⁴⁵:

43. Βλ. την ίδια ονομασία στο χρόνο 1265 του ΣΛΠΑ (χωριό Πάγοι).

44. Παραθέτω σύντομες αναφορές: «[τη μιτροστούρα] τη στερέωναν στο τζιπούνι με χρυπόκομπα» (χωριά του Όρους). «Τήνε φτιάχναμε με πιέτες. Τήνε βάναμε στο πέτο και τήνε σιγοτάραμε από το τζιπούνι με σφίγγιλες» (Ρόδα). «Άσπρο ύφασμα που φοριώνταν πάνω από το ποικάμπο ως ιδιαίτερο κάλυψμα του στήθους. Ήταν ντεκολτέ με μικρή συστάση μέσης. Η σκιαδιά κούμπων με ένα κουμπάκι και τις καλές μέρες κάψφωναν μια χρυσή καφέτσα. Είχε πέντε ή έξι πιέτες από κάθε μεριά καλά σιδερωμένες. Στερεωόνταν με δυο μικρές παραμάνες ή σφίγγιλες στις τιμέντες του τζιπούνιού» (Μαγουλάδες). Προβλ. και την περιγραφή στο χρόνο 1849 του ΣΛΠΑ (Ανω Κορακιάνα), όπου δίνεται η ονομασία καμέζότο: «Στο στήθος μιτροστά έβαζον ύφασμα μεταξωτό με σούρα και κεντημένο, το καμέζο τη μιτροστούρα».

45. Σύντομα σημειώνων εδώ αναφορές στα λοιπά εξωτερικά ενδύματα:

Η ποδιά ή ταβέρα (Ρόδα) ως γιορτινό ένδυμα, ή δεν χρησιμοποιείται στα χωριά του Γύρου και του Όρους (και αυτό είναι ένα βασικό στοιχείο διαφοράς από τις φορεσιές της Μέσης και της Λευκίμης, βλ. και τις εικόνες 14, 15, 16, 17), ή, όταν χρησιμοποιείται, γίνεται από το ίδιο ύφασμα με το βελέσι και είναι λίγο πιο κοντή από αυτό ως προς το μάκρος. Είναι αντίθετο αναπόσταστο στοιχείο της γαστουριώτικης γιορτινής φορεσιάς και της φορεσιάς της Λευκίμης και της Κάτω Παυλιάνας (εξαίρεση αποτελεί πάντως η χρήση της ποδιάς τις ημέρες της γιορτής στη νότια Κέρκυρα, δεν τη συναντούμε στα υπόλοιπα Επτάνησα, με διαφορές κατά τόπους ως προς το υλικό της κατασκευής της, μεταξωτή στο Γαστούρι, από τούλι στη Λευκίμη). Βλ. ενδεικτικά αποστάσματα από τα χρά: «Είναι από σκέτο μετάξι, εμποιμέ και κεντημένη από τόμπολο, μετρούσαν δηλαδή τις κλωστές... Φοριέται πάνω από το ροκέτο και καταλήγει σε φουντίτσες από την ίδια κλωστή... Πολύχρωμες κορδέλλες είναι ψαμμένες πάνω στην ποδιά και δείχνουν τις προξενίες, σέρες περισσότερες κορδέλλες είχε, τόπες προξενίες είχε δεχτεί» (Γαστούρι). «Μιτροστά φορούσαν ποδιά, τούλι δηλαδή με φόδρα ρος και κεντημένο με πολύχρωμες κλωστές» (Λευκίμη).

Για το ζώπιο της μέσης στα αγνωμάτικα χωριά Μαγουλάδες, Γαρδελάδες και Ρόδα χρησιμοποιείται η φιασκά («ζωνάρι με πλάτος τρία δάχτυλα, που περνούσε δύο φρές γύρω από τη μέση της γυναίκας») μονόχωμη, υφασμένη στον αργαλειό, διακοσμημένη «με χρισό γαύταν και πούλιες» (Ρόδα), «με σπίθες που αντιφέγγιζαν κάτω από το φως του ήλιου», και χρισδύγνεμα, «με τα οποία έφτιαχναν διάφορα μοτίβα και σχέδια, όπως μικρά λουλούδια, γεωμετρικά σχήματα, ήλιοις κτλ.» (Γαρδελάδες). Παραθέτω την περιγραφή

Το τζιπούνι (εικ. 5 και 6) ονομάζεται επίσης φοιχό (χωριά του Όρους), τσιμπούνι (Κάτω Παυλιάνα), κοτολί (Γαστούρι). Στα χρά επιληφθείσανται οι γνωστές περιγραφές: «Είναι ένα είδος γιλέκου φτιαγμένου από μαύρη

από τους Μαγουλάδες: «Κάλυπτε τη φάσα του ρωκέτου και τόνιζε τη μέση. Ήθενε στο πλαίσιο με ένα κοντάρι ή μία παραμάνα. Φτιάχνοταν στον αργαλειό με μικρές σαύτες και ψιλό χτένι με λιναριστικό στημάνι ή βαμβακερό. Για νησιά χρησιμοποιούσαν κλωστές μαλλινές, μεταξωτές ή βαμβακερές σε διάφορα χρώματα και γινόταν ένα πολύχρωμο κάθετο φιγέ με πούλιες και χρισδύγνεμα. Σινιήλιος αντέ το φιγέ επειδή απατούσε πολύ κάποιο και χρόνο, για να φτιάχτει, κάλυπτε μόνο μία φορά τη διάμετρο της μέσης, δηλαδή η μισή φυσικά ήταν φιγέ, αντί που φαινόταν απέξω, και η άλλη μισή που έμπαινε πρώτη γάψι ρυθμό από τη μέση ήταν σκέτη βαμβακερή ή λευκίσια». Σε οιδιμένα χωριά του Όρους χρησιμοποιείται και το ζωνάρι από αργαλά, σατέν ή μετάξι: «Για να είναι πιληρό το ζωνάρι πολλές φορές έφτιαχναν βαμβακερό ζωνάρι, το οποίο έντιναν με σατέν ή μετάξι. Στερεώνταν στη μέση με καρφίτσες, ενώ σπανιότερα είχε λουριδές που κατέληγαν σε φούντες. Πάνω από το ζωνάρι, όταν αντό ήταν μονόχωμο και χωρίς κεντήματα, περνούσαν 'γορδέλλες', κορδόνια πλάτους 1 επι μετρό βαμβακερό υφασματικά. Σινηθίζονταν σε κάκινο χρώμα με μία μπλε φίγα κατά μήκος και κατέληγαν σε φούντες» (Συνιές). Στο Γαστούρι της Μέσης αναφέρεται το χρυσοκέφο και στη Λευκίμη η ζώνη «μακριά και στενή, χρυσοκέντητη».

Εξάλλου οι πληροφορίες που κατέγραψαν οι φοιτητές για τα σκαρφούνια (τις κάλτης) είναι ελάχιστες. Αυτή η ανεπάρκεια παρατηρείται -για πολλούς λόγους- στις περιπότερες ενδιματολογικές μελέτες. Από λινάρι (Ρόδα), από βαμβακερό (Μαγουλάδες, χωριά του Όρους), από μετάξι για τις γιορτινές μέρες, ήταν έργα των γυναικείων χερών. («[τις κάλτες] τις έτελεναν και τις έβαφαν μόνες τους»), ή αγορασμένες στα εμπορικά της πόλης, μαύρες (χωριά του Όρους), λευκές και κεντημένες στο τζάνι, στο νότο (Γαστούρι, Κάτω Παυλιάνα). Παραθέτω απόσταση από την ανιφορά στα σκαλτούνια στους Μαγουλάδες: «Πάιναμε πέντε μικρές βελόνες και μία σκαλτούνινόροκα που ήταν διπληνή και μακριά ήσα με μισό μέτρο, τη στερεώναμε στη μέση μας, στο ροκέτο. Είχε και μια τρίτη και βάναμε εκεί τη μία βελόνα. Και με το άλλες τέσσερις κάναμε το σπρογγιλέμα του σκαλτούνιού. Κάθε μία που τελεώνε, έπαιρνε τη θέση της στη σκαλτούνινόροκα. Και γινόταν ο κίκλος. Η σκαλτούνινόροκα μας εινώδινε, γιατί οι βελόνες ήταν μικρές και δεν μπορούσαμε να τοις βάλλουμε κάτω από τη μασχάλη. Εμείς εδώ στ' Αγύρου δεν το ζάφαμε να γιρίζουμε χωρίς σκαλτούνια».

Ως υποδήματα φορούσαν τραρούχα (Ρόδα), {«τελατίνια» και «αρβανίτικα»}, ιδικά και τα δύο είδη (Συνιές), γοβάκια από δέρμα (Ρόδα), σκαρπίνια («για τις γιορτάδες», Μαγουλάδες), ενώ οι πλούσιες «δεν χρησιμοποιούσαν τραρούχα αλλά παπούτσια παρόμια με τα σημερινά» (Συνιές), «ερτιάχνινε παπούτσια από λοιποτίνι» (Μαγουλάδες), όλα αγορασμένα από τους τραγγάφηδες των χωριών και της πόλης. Τα υποδήματα ήταν πάντοτε μαύρα, ενώ ξεχώριζαν τα υπόδηματα στο Γαστούρι για τις διακοπητικές κάκινες «φιοιώμπιτες» τους. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι «οι γυναικες στο Όρος δεν περπατούσαν ποτέ ξυπόλυτες (‘απόδετες’), γιατί η ‘ξυπόλυτια’ ήταν άσεμνο πράγμα».

τοσχά. Στο πίσω μέρος καταλήγει σε τρεις πιετούλες, που τις έλεγαν 'κόντες'. Σε ορισμένα η μεσαία πιέτα είναι πιο μακριά, έτσι που να σχηματίζει αιχμή» (Ρόδα)⁴⁶.

Όμως ως προς το χρωματισμό, το τζιπούνι παρουσιάζεται διαφορετικό κατά τόπους, συναντάται, συνήθως, μαύρο ή γενικά σκουρόχρωμο (μπλε, πράσινο, μωβ) στη βρετανική Κέρκυρα, κόκκινο στο Γαστούρι. Επίσης στη βρετανική Κέρκυρα δένεται μπροστά, κάτω από το στήθος, με κορδέλα ή κορδόνι, ενώ στο Γαστούρι και τη Λευκίμη κουμπώνεται⁴⁷. Ακόμη το ύφασμα από το οποίο κατασκευάζεται αποτελεί μαρτυρία οικονομικής ειπορίας: «Το ύφασμα που χρησιμοποιούσαν για το τζιπούνι ήταν μαύρο βελούδο. Οι πιο φτωχές ωστόσο έφτιαχναν τα τζιπούνια τους από σετέ, δηλ. σατέν» (Γαρδελάδες).

Οσον αφορά το πεσελί, τον εν είδει εφαρμοστού περικόρμου μικρό-

46. Παραθέτω επιλεκτικά και άλλες περιγραφές από τα χρα: «Από ύφασμα μεταξωτό ή μάλλινο ή βελούδο χρώματος μαύρου, ερυθρού, πρασίνου ή βαθέος κυανού. Εμπρός προς το κάτω μέρος είχε δύο κορδόνια και εστερεώνετο. Τα κορδόνια αυτά πλεκτά, μάλινα, σφραγίζαν το στήθος και εχρησιμεύαν αντί στηθοδέσμου. Το τζιπούνι δεξιά και αριστερά είχε ένα μικρό κέντημα χρυσό. Πίσω δε κάτι σαν μια μικρή πιέτα. Το καλοκαίρι συνήθως στις αγνοτικές εργασίες οι γυναίκες έμεναν μόνο με το τζιπούνι και εστίωναν τα μανίκια από το πουκάμισο» (Άννα Κορακιάνα). «[Το γιορτινό τζιπούνι] ίδιο στο σχέδιο με το καθημερινό, μόνο που είναι από μαύρο ή μωβ ή κόκκινο και κεντημένο με χρυσογάλιτανο –ένα καρδόνι φτιαγμένο με χρυσή κλωστή που το αγόραζαν από τον έμπορα και μ' αυτό γαρνίζαν το τζιπούνι, την καμιζίδα, το πεσελί» (Ρόδα). «Είναι ένα είδος γιλέκου, που δεν έχει μανίκια, είναι στενό στην πλάτη, κεντημένο με χρυσή κλωστή» (Γαστούρι). «Πολλοί τα χωμακτηρίζουν και σαν έργα τέχνης... ήταν κατασκευασμένα από βελούδο κόκκινο, το οποίο, από τα πολλά κοιμήματα που είχε, δύσκολα διακρινόταν. Γύρω γύρω ήταν κεντημένο με χρυσοκλωστή, ενώ τα κουμπιά ήταν χρυσά. Στο ύφασμα απάνω καρφώνονταν μικρά φύλλα χρυσού κοιμένα σε σχήμα μικρού κύκλου. Φανταστείτε το ένδυμα αυτό σε μια στιγμή μεσημεριού με το λαμπτερό ήλιο. Τέτοια τσιμπούνια σήμερα έχουν σωθεί πάρα πολύ λίγα» (Κάτω Παυλίανα).

47. Βλ. την περιγραφή στο χρό από τους Μαγουλάδες: «Στα πλευρά λίγο πιο κάτω από τις μασχάλες έχει στερεωμένα δύο κορδόνια από γαύτανι, τα οποία δένουν μπροστά κάτω ακριβώς από το στήθος, για να το τονίσουν και για να συγκρατούν τη μπροστούρα». Επίσης την περιγραφή από τις Συνιές: «Το τζιπούνι το εβάναμε απόξω από το πουκάμισο. Το τζιπούνι έπιεις τον πλάτη και μπροστά το εδέναμε με τα κορδόνια του». Πρβλ. και την περιγραφή του τζιπούνιου στο χρό 775 του ΣΛΠΑ από το Γαστούρι: «Κοντό πολύ γιλέκι. Βελούδινο ή ποδοκόνι, χρυσοκεντημένο. Εκούμπωνε κάτω από το στήθος με τέσσερα χρυσά ή ασημένια κουμπιά πολύ λεπτής τέχνης. Είχε συνήθως χρώμα κόκκινο, ενώτερε δε μπλε ή μαύρο».

σχηματισμού επενδύτη (εικ.7 και 8), δύμοι στη γραμμή με το κοντογούνι της ενδυμασίας της βασιλισσας Αμαλίας, ποικιλόχρωμο (μαύρο, κόκκινο, μωβ, γαλάζιο), από ακριβό βελούδο, και περίφημο για τα χρυσά κεντήματά του (που «ελαμπαδίζανε κάτω από τον ήλιο», Γαρδελάδες⁴⁸, καθατά την ίδια ονομασία σε όλα τα χωριά⁴⁹ και έχει το ίδιο ακριβώς σχήμα, αφού είναι προϊόν εργαστηριακής τέχνης⁵⁰, έργο κυρίως Εβραίων κεντητών της πόλης (αυτοί αναφέρονται ως κατασκευαστές του –για την εποχή που μιας ενδιαφέρει- σε όλα τα χειρόγραφα⁵¹, που επιβεβαιώνονται τη ζωηγή τους παρουσία στη βιοτεχνική και εμπορική ζωή της Κέρκυρας και, ειδικότερα, στην εξέλιξη των ενδυματολογικών πραγμάτων και συμπεριφορών -όπως έχει ήδη επισημανθεί αυτό και σε άλλα κείμενα⁵²). Ωστόσο, μολονότι το πεσελί είναι ένα από τα πιο γνωστά κερκυραϊκά ενδύματα -και μά-

48. Εκτενή αναφορά στον κεντητό διάκονο βλ. στη Θεοτόκη, δ.π., σ. 85-90.

49. Η Αγγ. Χατζημιχάλη, δ. π., σ. 24, καταγράφει και την ονομασία «κωμείζο» για το εφιθερό χρώμα, το πλέον διαδεδομένο.

50. Ενδεικτικές περιγραφές: «Ηταν χειρόβιοτο, μόνο που ήτανε κοντύτερο πάνω από τη μέση και πιο εφαρμοστό... από μεταξοβέλοιδο, με διπλή φόδρα χοντρή ή επωτεψική και μεταξωτή ή εξωτερική. Το χρώμα του ήταν βισπινί, μπλε, μωβ συνήθως. Ήταν δύλ κεντημένο με χρυσογάλιτανο και η τιμή του ποικιλλή ανάλογα με το κέντημα που είχε» (Μαγουλάδες). «Αίγιο μικρότερο και κοντότερο από το περικούνι, από βελούδο ίνφασμα σε διάφορα χρώματα. Συχνά ήταν αφιστούγημα κεντητικής γεμάτο σχέδια κεντημένα με χρυσογάλιτανο. Όσο περιπατέρα κεντημάτα είχε τύπο ωκαιότερο και ακριβότερο ήταν. Το πεσελί δεν το έφτιαχναν οι ίδιες αλλά το αγόραζαν από την πόλη, δύπου τα κεντημάταν ειδικοί μαστόφοι, Εβραίοι, οι 'Οβιμαίοι', δύπως τους έλεγαν» (χωριά του Όρους). «Ζακέτα, από βελούδο, μόνο κόκκινο (των ανώνταντων μπλε), πολύ βαριά κεντημένη... το αγόραζαν από τα Οβιμεία και τα έφτιαχναν ειδικοί τεχνίτες και δύσι περιπατέρα κεντημάτα είχε με χριστοκλωστή τόπο πιο βαρύτιμο ήταν» (Γαστούρι). «Σε σχήμα ζακέτας κοντής μέχρι τη μέση, από κόκκινο βελούδο κεντημένο με πικνές χριστοκλωστές σε διάφορα σχήματα. Επειδή ήταν κάπως ανοικτό φρούριον τη μποτικίνα, για να κρατάει και να καλύπτει το στήθος, γιατί σουτέν δεν γνώριζαν» (Λευκάμη).

51. Δεν έχουμε αναφορές στα χρά στη πτερυγωτικής καταγορής τεχνίτες, που είναι γνωστοί για τα κεντημάτα τους δημιουργήματα. Σημειώνω πάντως εδώ τη σύντομη υπενθύμιση της Θεοτόκη, δ.π., σ. 86, διτ «τα κεντημάτα αυτά γίνονταν παλιά από τους Τερζήδες, πτερυγωτικής καταγωγής, και αφρότευα από τους Εβραίους».

52. Ο. π., σ. 86. Ωστόσο πεσελία κεντημάτων και ορισμένες γυναίκες στα χωριά. Ο. π., σ. 86. Βλ. και στο χρό από τη Ρόδα: «Τα διάφορα σχέδια πάνω στο τζιπούνι και τα πεσελία τα κεντούνται οι ίδιες οι γυναίκες με βελόνα». Πάντως στο χρό από το Γαστούρι υπάρχει –χωρίς να τεκμηριώνεται άμως- και η πληροφορία διτ «το αγόραζαν οι Γαστουριώτισσες από τους Εβραίους στα Γιάννενα».

λιστα αναπόσπαστο τμήμα της ενδυμασίας, όταν αυτή παρουσιάζεται ή αναπαριστάνεται ποικιλότροπα (βιβλιογραφικά, μουσειακά, από χρευτικούς συλλόγους κ.λπ.), η χρήση του δεν είναι γενικευμένη στο νησί, τουλάχιστον στον παρόντα αιώνα. Οι προφορικές μαρτυρίες και το φωτογραφικό υλικό στα χρα δείχνουν ότι το πεσελί, εξαιρετικά δαπανηρό στην απόκτησή του, και μάλιστα σε μια εποχή που οι τεχνίτες του λιγόστειρουν, φοριέται καταρχήν ως νυφικό (είναι συνήθως δώρο του γαμπρού, γι' αυτό και δεν αναφέρεται στα προικοσύμφωνα) και, στη συνέχεια, ως γιορτινό ένδυμα μόνο από τις εύπορες γυναίκες («...και το βαστούσανε μόνο οι πλούσιες», Ρόδα), και αναδεικνύεται σε ένα από τα κύρια σημεία -ίσως το πλέον σημαντικό- κοινωνικής διαφοροποίησης (όπως επίσης η ποιότητα των υλικών κατασκευής, τα υποδήματα, ορισμένες φορές, και, βέβαια, τα κοσμήματα), που αναγκάζει συχνά τη γυναικεία φιλαράκουρα να αρχείται στη χρήση παλαιότερου, κληρονομημένου από συγγενικό πρόσωπο -συνήθως είναι η πεθερά της νύφης-, ή, τουλάχιστον για τη γαμήλια εμφάνιση, να προσφύγει στο δανεισμό και την ενοικίαση ακόμη (τέτοιες μαρτυρίες δίνουν τα χρα, που σε κανένα άλλο δημοσιευμένο κείμενο δεν επισημαίνονται)⁵³.

53. Παραθέτω σχετικά αποσπάσματα: «Τα πεσελιά τα έδιναν οι πεθερές στις νύφες τους και έτσι πολλά απ' αυτά που έχουν διασωθεί είναι πολλές γενιές πριν φτιαγμένα» (χωριά του Όρους). «Οι πλούσιες και οι αρχοντοπούλες αντί για σεγκούνι φόραγαν πεσελί. Ήταν το μοναδικό κομμάτι της στολής που διαφοροποιούσε τις πλούσιες από τις φτωχές, γιατί δεν φτιαχνόταν στις μοδιότερες των χωριών, αλλά το αγόραζαν από την πόλη, από τα 'Ορφεικά' που το έραβαν και το κεντούσαν ειδικοί μάστοφοι» (Μαγουλάδες). Επίσης: «Αν υπήρχε ένα πεσελί στο σπίτι μετά τη μητέρα το 'βάζε η πρωτότοκη κόρη, αλλά το διό το πεσελί έμενε στο σπίτι και αυτή που το έπαιωνε ήταν η νύφη από τον πρωτότοκο γιο» (Μαγουλάδες). «Φοριόταν αντί της καμιζιόλας από γυναίκες εύπορων οικογενειών και από τις νύφες» (Άνω Κορακιάνα). «Εάν κάποια έπαιωνε ως προίκα πεσελί, εθεωρείτο πλοιοκία, διότι για να κατασκευασθεί το πεσελί εχθριάζοντο πολλά χρήματα. Ακόμη δε πήμενα [1969], οι γιρίές ενθυμιούνται ποια πήγε πεσελί και ποια όχι. Αν δε το σπίτι είχε πεσελί και ήταν πολλά παιδιά, το έπαιωνε απαραιτήτως ή ο μεγαλύτερος γιος ή η μεγαλύτερη θιγατέρα» (Άνω Κορακιάνα). Στο ίδιο χρόνο: «Όσο πιο πλούσια ήτο η φέρουσα τόσο πιο πολλά τα κεντήματα». «Οι αριστερές πλούσιοτερες γυναίκες χρησιμοποιούσαν περισσότερο ακριβή υφάσματα ή φορούσαν οικισμένα ακριβά τερατά ενδύματα στη θέση πιο φθηνών που χυταρικούτων ήταν οι φτωχότερες. Για παραδειγματα πεσελί διέθεταν οι πλουσιότερες, ενώ οι πιο φτωχές αντικαθιστούσαν το πεσελί με την καμιζιόλα» (Συνιές). Επίσης: «Επειδή το πεσελί κρύσταζε πολύ ακριβά, δύσες δεν είχαν τη δυνατότητα να φτιάξουν δικό τους δανεζούνταν ή νοικιάζαν από άλλες» (Γαρδελάδες). Πρβλ. και τη μαρτυρία στο χρόνο 2479 του

Οι χωρικές -ύταν δεν μπορούν να το αποκτήσουν- αντ' αυτού φορούν, ως γιορτινός, άλλους επενδύτες -«γιακέτες»: το σεγκούνι⁵⁴, την καμιζιόλα⁵⁵, τη μανικιωτή (εικ. 9, 10, 11), δηλαδή είδη ζακέτας-σικανιού ή ως πάνω στους γοφούς, ράβονται δύμως από πιο προσωτά στην απόκτηση υλικά και έχουν λιγότερα κεντήματα⁵⁶, που μπορούν να εκτελούνται και από τις ίδιες (αυτοί οι επενδύτες είναι, ούτως ή άλλως, γενικά, οι καθημερινοί τους (ακόμη και οι εύπορες γυναίκες τις καθημερινές αυτούς φορούσαν)⁵⁷. Στο Γαστούρι και τη Λεικίμη, όταν οι γυναίκες δεν φορούν το πε-

ΣΛΠΑ (Λάκωνες): «Όποιος είχε πισιλί, έβανε, όποιος δεν είχε, έβανε πεγκούνι». Επίσης στο χρόνο 2856 (Άνω Κορακιάνα): «Αποπάνω από το ταιπούνι βάναψε το πυγκόνι. Αυτό ήταν επίσημο, βελούδινο ή μεταξωτό, μαύρο, με λίγο κέντημα της άκρες και πανίκια...Το πιο επίσημο σκοντί μας ήταν το πεσελί. Αυτό δεν το αποκτούσαν άλλες, μόνο οι πλούσιες. Πολλές είχανε δύο πεσελιά...» (την περιγραφή συνοδεύουνταν εδώ και φωτογραφίες με νίκρες χωρίς το πεσελί).

54. «Το πεγκούνι περιλαμβανόταν μόνο στην επίσημη φορεσιά των πιο φτωχών, γιατί οι πλούσιες είχαν πεσελί. Αυτό το πεγκούνι ήταν από καλό ύφασμα σιελούδι και κεντητένιο» (Μαγουλάδες). «Όποια δεν είχε πεσελί, έβαζε το πεγκούνι πάνω από το τζιπούνι και με την επίσημη στολή (χωριά του Όρους). Στο χρόνο από τους Γαρδελάδες διαβάζουμε ωκόη δι το καθημερινό σεγκούνι, από μάλλινο ύφασμα του αργαλειού, που οι γυναίκες το βάφανε μόνες τους, είχε την ονομασία «σουμπάλα». Οι ονομασίες πεσελί και πεγκούνι μας παραπέμπουν πάντως κατευθείαν στη στεριανή Ελλάδα. Άλλωστε στην Κέφαρα εγκαταστάθηκαν πολλοί διωκόμενοι Ηπειρώτες, και από τα χωριά του Πωγωνίου Ιωαννίνων, όπου επίσης συναντώνται οι ονομασίες πισιλί και σεγκούνι για ντόπια ενδύματα (βλ. και σημ. 34). Διεξόδικη περιγραφή τους βλ. στην Εναγγελία Αντζακα-Βέη, «Η τοπική ενδυμασία του Πωγωνίου», Εθνογραφικά, 10 (1995), σ. 47-51 και σ. 36. Θα ζέις η διερεύνηση αυτής της ενδυματολογικής συγγένειας περαιτέρω.

55. «Η καμιζιόλα αντικαθιστούσε το πεσελί και περισσότερες ήταν εκείνες που φορούσαν καμιζιόλα, ενώ πιο λίγες εκείνες που διέθεταν πεσελί» (Συνιές). Η καμιζιόλα είναι γνωστή και στα υπόλοιπα Επτάνησα με ποικίλα σχήματα και χρήσεις. Βλ. π.χ. στον Πανταζή Κοντομήχη, Η λειταδίτικη λαϊκή φορεσιά, δ.π., σ. 44 (όπου οι ονομασίες «καμιζιόλα» και «καμπτζέλα»).

56. «Το κεντάγανε ματροστά ή πίαω στην πλάτη. Κεντάγανε ποιλιά, κλαυτά ή ένα πιτέρι με λουλούδια. Τα μανίκια ήτανε στενά και είχανε μια σκισιά στρογγυλεμένη στην άκρη. Στη μανικιοκδλήητη έφερε να είναι 'στεκάτα'. Το σειριτιάζαμε με πράσινο, κίτρινο σειράτη το σεγκούνι και τις άκρες του μανικιού. Πολλές φορές αντί για κίτρινο ή πράσινο σειράτη βάζαμε χρυσογάλιτον» (Μαγουλάδες).

57. Η πληροφορία από τις Συνιές: «Το πεσελί φοριόταν στις γιορτές αντί για τη μανικιωτή που φορούσαν καθημερινά. Ενώ η μανικιωτή ήταν κατασκευασμένη από κατώτερο ύφασμα και δίχως πολλά πλουμάδια, το πεσελί ήταν κυρίως από βελούδι και συνηθέστετα ολοκέντητο». Παρατίθησα ακόμη δι το χρόνο 1849 του ΣΛΠΑ (Άνω Κορακιάνα) το

σελι, χρησιμοποιούν τη γρέκα, με δικό της ιδιότροπο σχέδιο με φραγδιές πιέτες μπροστά στο στήθος, συνήθως στο ίδιο χρώμα με την ποδιά και από το ίδιο ύφασμα (εικ. 2)⁵⁷.

Οι επενδύτες που αναφέρθηκαν μαρτυρούν τη διάδοση μιας σημαντικής παραλλαγής της κερκυραϊκής γιορτινής γυναικείας ενδυμασίας, που συνυπάρχει με τη «λαμπερή» ενδυμασία με το πεσελί.

Το βελέσι (Γαρδελάδες, Ρόδα), φούστα πτυχωτή, ώστε να προβάλλεται η στρογγυλάδα των γονιφύων, από μεταξωτό ή βαμβακερό ύφασμα, (μάλιστα «λόγω του φάρδους του αλλά και εξαιτίας του υφάσματός του με την κίνηση θρόιτε και φούσκωνε», Γαρδελάδες)⁵⁸, συναντάται επίσης με τις ονομασίες ροκέτο (Μαγουλάδες, Γαρδελάδες), κότολο (Γαρδελάδες, Άνω Κορακιάνα) ως καθημερινό ένδυμα, με την ονομασία καρπέτα (Ρόδα, Γαστούρι⁵⁹), μεταξοβέλεσο (χωριά Ορούς) και άμπιτο ως γιορτινό. Στο χρονικό την Άνω Κορακιάνα σημειώνεται ότι «όταν ξεκινούσαν, για να χορέψουν σε γάμο ή γιορτή έβαζαν πολλά βελέσια (και πέντε ακόμη), για να κρατιέται πιο φουσκωτό το πανιωβέλεσο».

Στο χρονικό των Μαγουλάδες επισημαίνεται (και γενικά οι φωτογραφίες βεβαιώνουν, βλ. εικ. 14, 15, 16) ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα το βελέσι είναι μακρύ ώς το έδαιρος, στη συνέχεια κονταίνει ώς πάνω από τον αστράγαλο (εικ. 17), για να φθάσει μεταπολεμικά -ιδιαίτερα στην καθημερινή του όψη- να καλύπτει απλά το γόνατο (εικ. 18, 19, 20). Γενικά στη βίδρεια Κέρκυρα είναι σκουρόχρωμο (μάλιστα στις Συνιές σε αντίθεση με άλλες περιοχές του νησιού το συναντάμε σχεδόν πάντα σε μαύρο χρώμα) και πτυχωτό ολόγυρα, γιατί συνήθως τις γιορτινές ημέρες φοριέται χωρίς ποδιά (τις καθημερινές η χρήση της ποδιάς προτρέπει στο

πεσελί δεν αναφέρεται καθόλου στην περιγραφή της παλαιότερης μορφής της ντόπιας φορεσιάς: «Όταν εντύνοντο επίσημα, εφόρουν τζιπούνι βελούδινο μαύρο ή κόκκινο, κεντημένο με ονερά και αντί για σερκούνι εφόρουν την καμιζίολα (ζακέτα μάλλινη κεντημένη και αυτή με οντόδ).» Η χρήση του όμως επισημαίνεται στο μεταγενέστερο τύπο της φορεσιάς (χρονικός προσδιορισμός δεν σημειώνεται): «Και από πάνω το πεσελί (από μετάξι ή βελούδο, χρυσοκεντημένο...)».

58. Την ίδια πληροφορία βλ. και στο χρονικό 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ: «Αντί για πεσελί στην καθημερινή ενδυμασία φορούν γιακέτα ή γρέκα όπως τη λέμε».

59. Επίσης «για να το διατηρούν αποταλάκωτο, όταν δεν το φορούσαν, έπιαναν με κλωστή τις πιέτες του και το δίπλωναν προσεκτικά» (Γαρδελάδες)

60. Στο χρονικό 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ δίνεται η ονομασία «γαλάξιο» με τη διευκρίνιση ότι «η ονομασία δεν έχει πάντοτε σχέση με το χρώμα».

«ανασκούμπισμα» της φούστας, που αποκαλύπτει το εσωτερικό απρόβλεπτο⁶⁰. Αντίθετα, στο Γαστούρι και τη Λευκίμη, το βελέσι είναι ολόσιο μπροστά και στενό, για να «στρώνει» πάνω του καλύτερα η ποδιά, που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της γιορτινής ενδυμασίας⁶¹. Ιδιαίτερο τύπο (καθημερινής) φούστας, χυρίως στα χωριά του Όρους, αποτελεί η σιάρτζα, επίσης σκουρόχρωμη και πτυχωτή, από μαλλί ντόπιο, φαμιλένη από τις ίδιες τις γυναίκες⁶². Η σιάρτζα δεν αναφέρεται στη νότια Κέρκυρα.

Οσον αφορά τον κεφαλόδεσμο, η σημασία του έχει ήδη επισημανθεί κατά περιοχές στα γνωστά μέχρι σήμερα δημοσιεύματα -εννού ως περι-

61. Παρατέτω ενδεικτικά αποπτάσματα από τις περιγραφές στα χειρόγραφα: «Από μεταξωτό, μαύρο, κόκκινο 'αχνό', μαβί, ως τη μέση της κνήμης, φαρδή, με πιέτες, για να μένει πάντα αποταλάκωτο, όταν δεν το φορούσαν, έπιαναν με κλωστή τις πιέτες του και το δίπλωναν προσεκτικά» (Γαρδελάδες). «Είχε κέντημα με χρυσοπάγιές τενο, τον 'αμπασμά'» (Μαγουλάδες). «Από μερικές γυναικες φοριάταν και η καρπέτα -βελέσι φτιαγμένο από ταφτά με βασικό χρώμα το μαβί, που έκανε διάφορες αποχρώσεις» (Ρόδα). «Αντί για απλό βελέσι φόραγαν μεταξοβέλεσο ή βελέσι από αλπακά χρωματιστό (κόκκινο, γιοφυλί, μαβί, θαλασσί, πράσινο), που είχε γύρω γύρω μικρές πιέτες ταπισιμένες που τις έλεγαν βίντες» (χωριά του Όρους). «[το γιορτινό]... από μετάξι καλής ποιότητας, πάντοτε σε μαύρο χρώμα σε αντίθεση με άλλες περιοχές... κόκκινο σπάνια χρησιμοποιούσαν» (Συνιές). «Πηγαίνει κάτω από την ποδιά και πάνω από το κότολο. Είναι φτιαγμένο από ταφτά, στο κάτω μέρος από μέσα έχει μια μπορντούρα συνήθως κόκκινη και από πάνω έχει τελείωμα από κορδέλλα. Τα υφάσματα από τα οποία ήταν φτιαγμένο το φοκέτο τα έφερναν από το εξωτερικό, ήταν ανοιχτόχρωμα, μπλε-σιελ, πράσινο ή και κάπως πιο σκούρα, όπως μαβί, καιφέ, γκρεμά. Το φοκέτο είχε πλατιές ή πολύ ψιλές πιέτες που έρχονται μόνο από το πίσω μέρος και όχι μπροστά. Είναι σχισμένο λίγο στις δύο μεριμές έχοντας δυο θηλιές από καθέ μεριά, για να μπορεί να περάσει από μέσα η κορδέλλα και να σφίξει τη μέση. Ήθελαν πολύ να έχουν μικρή μέση. Επιστρέφει το μπροστά ήταν ίσιο, στενό, χωρίς πιέτες για να πέφτει διμορφα η ποδιά που φοριάταν από πάνω... Το επίσημο φοκέτο λεγόταν και καρπέτα» (Γαστούρι). «Το φοκέτο ήταν πλούσιμο στολισμένο με πολύ ωφαλία λουλούδια και χρώματα και λεγόταν βελέσι» (Λεπτάμη).

62. Την ίδια παρατήση βλ. και στο χρονικό 775 (Γαστούρι) του ΣΛΠΑ, όπου: «Έμπρός μένει δίχως πτυχές και καλύπτεται από μια πολύχρωμη ή μονόχρωμη μεταξωτή ποδιά...».

63. «Φορούσαν ένα φοκέτο που το έλεγαν 'σάρτζα'. Ήταν ολόμαλλο, από πολύ ψιλό γνέμα, που το έγνεθαν μόνες τους με τη φόρα. Το έφεραν στον αργαλειό με στημόνι και υφάδι άλο μαλλί. Αφού τελείωνε το βιλάρι, όποιη θήλε μια να φτιάξει, το έβαψε μαύρο ή σκούρο μπλε και το έφασε με το ίδιο τρόπο που φάβεται και το φοκέτο. Η σάρτζα δύμως δεν φαβόταν στη φαττομηχανή, γιατί ήταν χοντρό το ύφαιμα αλλά στο χέρι» (Μαγουλάδες).

γναφές κυρίως της Ε.-Λ. Θεοτόκη⁶⁴, η οποία πλαισιώνει το θέμα της με εξαιρετικά χρήσιμο φωτογραφικό υλικό. Θα ήθελα όμως να σχολιάσω, ότι στα φωτητικά χειρόγραφα -που χρονικά η σύνταξή τους προηγείται κατά μια δεκαετία τουλάχιστον-, οι περιγραφές -και για τις ιδιότητες κομμάτων επίσης- είναι εξίσου λεπτομερείς.

Στα χρα επεσήμανα επίσης χρήσιμες πληροφορίες, όπως π.χ. ότι οι μέριζες, οι λευκές υφαντές λουφίδες, με τις οποίες οι γυναίκες στη βόρεια Κέρκυρα έπλεκαν τα μαλλιά τους (στο χρό από τις Συνιές ονομάζονται γαϊτάνες), γίνονταν παλαιότερα από λινό και πολύ αργότερα από βαμβακερό νήμα («ποι το αγόραζαν από τον έμπορα», Ρόδα), και μάλιστα στο χωριό Γαρδελάδες δεν κατέληγαν σε λευκές φούντες, όπως γνωρίζουμε, αλλά σε κόκκινες, τουλάχιστον στο νυφικό κεφαλόδεσμο (κατά την πανελλήνια χρήση του κόκκινου χρώματος στις γαμήλιες ενδυμασίες). Και οι τρεις πληροφορήτριες από το χωριό αυτό (γεννημένες τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του αιώνα μας) βεβαίωσαν τη συλλογέα του υλικού ότι θυμούνται σε νύφες μεγαλύτερες από αυτές μέριζες με κόκκινες αντί λευκές φούντες, καμιά όμως από αυτές δεν φόρεσε στον καιρό της τέτοιες μέριζες.

Επισημαίνεται ακόμη στα χρα ο διαφορετικός τρόπος που φορούσαν τη μπόλια από χωριό σε χωριό: το στερεόωμά της στην κορυφή του κεφαλιού με το λαιμό ακάλυπτο στα χωριά του Γύρου, το τύλιγμά της, αντίθετα, ολόγυρα στο λαιμό στα χωριά του Όρους, το ιδιότροπο «στήσιμό» της στο Γαστούρι («τρία δάχτυλα ψηλότερα από τον τορκό, 'για να δίνει ύψος',...το μαντήλι αυτό 'πιετάφεται', για να καρδάρει το πρόσωπο, κι οι πιέτες βασιώνται στη θέση τους με σφύγγες, μεγάλες δηλαδή καρφίτσες με χρωματιστό κεφάλι») κ.λπ. (εικ. 13-20), αλλά και το γενικότερο σημειοδοτικό της περιεχόμενο (εννοώντας κυρίως την πένθιμη χρήση της)⁶⁵.

Παραθέτω ενδεικτικά την ενδιαφέρουσα περιγραφή της κόμμωσης και κάλυψης του κεφαλιού στους Γαρδελάδες, όπου μάλιστα φαίνεται και η προσπάθεια των γυναικών -και αυτών που η φύση δεν ήταν γενναιόδωρη

64. Βλ. Θεοτόκη, δ.π., σημ. 13.

65. Μια πληνοφορία από τις Συνιές: «Το μόνο διακριτικό των χηρών γυναικών ήταν η χρήση της μη καθαρής μπόλιας. Οι χήρες απέφευγαν να πλένουν τις μπόλιες τους με αποτέλεσμα να παίρνουν ένα σκούρο λεκιασμένο χρώμα». Επίσης: «Όταν πενθούσαν φορούσαν δ.τι ακριβώς φόραγκαν κάθε μέρα, πρόσθεταν μόνο πλατιά μαύρη κορδέλα στο πέτο, μαύρη κορδέλα στη μπόλια και στον κόκκορο και μαύρες κάλτσες» (Γαρδελάδες).

μαζί τους- να αναδείξουν την παρουσία τους με πενιχρά μέσα κι απλούς τρόπους:

«Οι γυναίκες αγαπούσαν πολύ τα μαλλιά και πικνά μαλλιά. Το μήκος των μαλλιών τους έφτανε περίπου μέχρι τη μέση της πλάτης. Οι γυναίκες έφτιαχναν τα μαλλιά τους δυο πλεξίδες...Τα χτένιζαν πολύ μέχρι να πέσουν ανάλαφρα στους ώμους και την πλάτη. Στη συνέχεια γυρνούσαν το κεφάλι προς τα κάτω και αρχίζοντας από τον αιχένα, το 'λάκουρο', όπως χαρακτηριστικά το έλεγαν, αρχίζαν το πλέξιμο, αφού πρώτα χώριζαν τα μαλλιά στη μέση. Μάζι με τα μαλλιά έπλεκαν και τη μέριζα. Η μέριζα ήταν μια λευκή λουφίδα πλάτους με φρικών εκατοστών και μήκους γύρω στο εμάμισυ μέτρο, η οποία κατέληγε σε διο χοντρές φούντες, από νήμα βαμβακιού περίπου είκοσι εκατοστών. Όπως προαναφέρθηκε οι γυναίκες έσκυβαν και χώριζαν τα μαλλιά στη μέση. Κατόπιν τοποθετούσαν τη μέριζα στη χωρίστρα, έτοι ώστε και από τις δύο μεριές να υπάρχει λουφίδα ίδιου μήκους. Πάντα στην ίδια θέση, άρχιζαν να πλέκουν μαλλιά και μέριζα. Οταν έφταναν στις φούντες, τραβούσαν την μέριζα προς τα πάνω, για να βγει η άκρη της πλεξίδας, την οποία έδεναν με κορδέλα σφιχτά στην κορυφή της φούντας. Τότε πια μπορούσαν να σηκωθούν. Με αυτόν τον τρόπο έφτιαχναν δυο μακριές χοντρές πλεξίδες, τις οποίες επιμήκυναν ακόμη περισσότερο οι φούντες της μέριζας. Στη συνέχεια γυρνούσαν τις πλεξίδες στην κορυφή του κεφαλιού και τις έδεναν σφιχτά με κορδέλα. Αφού στερέωναν τις πλεξίδες στην κορυφή του κεφαλιού, έστριψαν τις φούντες και τις έβαζαν πάνω στις ήδη γυρισμένες πλεξίδες. Όλο αυτό το πλέξιμο μαλλιών και μέριζας το ονόμαζαν 'κόκκορο'. Τον κόκκορο οι γυναίκες διακοσμούσαν με κόκκινο γαϊτάνι ή χρωματιστές κορδέλες. Όσες γυναίκες δεν είχαν πικνά μαλλιά, για να φτιάξουν έναν δμορφό κόκκορο, έπλεκαν τα μαλλιά και τα έδεναν στην κορυφή του κεφαλιού και πάνω από τις πλεξίδες τους τοποθετούσαν έναν κόκκορο 'ποστίτσιο'. Έκαναν δηλαδή το εξής: έπλεκαν τη μέριζα με ένα χοντρό μαύρο ύφασμα και έστριψαν κανονικά, όπως και οι άλλες, τις φούντες πάνω στις ψεύτικες πλεξίδες. Αυτόν τον 'ψευτοκόκκορο' τον τοποθετούσαν πάνω στα μαλλιά τους και τον στερέωναν με φρυγκέτες. Τον έλεγαν 'κόκκορο ποστίτσιο', γιατί το βράδυ μπορούσαν να τον βγάλουν. Όλες οι άλλες, λόγω της δυσκολίας και του χρόνου, που απαιτούσε το φτιάχιμο του κόκκορου, έλυναν τα μαλλιά τους κάθε Σάββατο, οπότε λούζονταν και άλλαζαν μέριζα... Πάνω από τον κόκκορο έβαζαν την μπόλια. Η

μπόλια ήταν ένα παραλληλόγραμμο λευκό ύφασμα. Οι πιο εύπορες κατασκεύαζαν τις μπόλιες τους από χασέ, ενώ οι πιο φτωχές από μπαμπακέλα. Τοποθετούσαν την μπόλια στο κεφάλι τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζει δυο πιέτες, μια από δεξιά και μια από αριστερά. Η μπόλια κάλυπτε μόνο το πάνω μέρος του κόκκινου, αφήνοντας τα πλάγια να φαίνονται. Με τον κόκκινο και την μπόλια οι γυναίκες κατάφερναν να αφήνουν ακάλυπτο το πρόσωπο και να αναδεικνύουν το λαιμό. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία για τις γιορτινές φορεσιές, οπότε έπρεπε να φαίνονται και τα κοσμήματα»⁶⁶.

66. Παραθέτω επίσης χρήσιμα -και για σύγχριτη- αντιτυρκωπευτικά αποσπάσματα από περιγραφές για τη γιορτινή κόριμωση και τον κεφαλόδεσμο στους Μαγουλάδες: «Χωρίζαμε τα μαλλιά σε δύο μέρη με μεγάλη χωρίστρα στη μέση. Βρίσκαμε τη μέση της μέριξας και πάνω από αυτό τη μια πλεξίδα και ένα για την άλλη. Κάθε πλεξίδα πλέκονταν από δύο μέρη μαλλιά και ένα μέριξα. Η μέριξα έμπαινε έτσι μέσα στα μαλλιά που τα έκρυψε και φαίνονταν μόνο το άσπρο δηλαδή η μέριξα. Η υπόλοιπη κατά μήκος που απέμενε και από τις δύο μεριές τη γιορτίζαμε μπροστά, λίγο πιο πάνω από το μέτωπο, και τη δέναμε κόμπο και μετά κάθε κλωνή της μέριξας το γιορτίζαμε δεξιά και αριστερά του κεφαλιού μέχρι να τελειώσει και το εκάναμε σαν στεφάνη. Οι φούντες που έμεναν τυλιγόνταν γύρω από τη μέριξα μία σε κάθε μεριά και δενόνταν με μια κορδέλλα. Η κορδέλλα μπορούσε να ήταν άσπρη, και για τις ανύπαντρες ή τις νυφάδες κόκκινη, κίτρινη ή σιέλ. Οι χήρες τη στερεώναν με μαύρη κορδέλλα. Αυτό το πλέξιμο των μαλλιών λέγεται 'κόκκινος'... Τα Κικημάκες και τις γιορτιδές τη μέριξα τήνε γιλίγαμε με μία γορδέλλα άσπρη πλαστική σεραράδαχτιλα και μεταξωτή. Από τοις δύο μεριές περνάγαμε μια μεταξωτή κλωστή και εκάναμε μια μικρή συνήτσα και από τοις δύο μεριές. Μ' αυτή τη γορδέλλα σκεπάζαμε όλο το στεφάνη που είχε γίνει από τη μέριξα και με την ίδιας κλωστές το δέναμε πάσι. Αυτές τις γορδέλλες τα' αγοράζαμε από πραματοσύληδες, που γιορτίζαν στα χωριά με κόφες. Αυτό το λέγαμε 'καγιούρι'. » Πάνω στο κεφάλι έφριχναν την μπόλια διευθετώντας την με ίδια ιτερό τρόπο, γνωστό ως «κατσούλι»: «[Η μπόλια] ήταν δύο μπράτσα μακρύ και ένα μπράτσο στενό περίπου. Τήνε βάζαμε στο πάσιο μέρος, τη μισή, την άλλη μισή τήνε κατεβάζαμε μπροστά στο πρόσωπο, κάναμε δύο πιέτες με το χέρι μας στη μέση της μπόλιας και βαστάντας τοις πιέτες με το ένα χέρι, για να μη χαλάσουν, γιορτίζαμε την άλλη μισή πάσιο στο κεφάλι. Τη στερεώναμε με ένα σφιγγή πάνω στη μέριξα και έστεκε ψηλά στο κεφάλι με κίνητρο χωρίς να πέφτει. Η μπόλια έπεφτε μέχρι πάσιο και σκέπαζε το λαιμό». Επίσης βλ. στο χρόνο από τα χωριά του Όρους: «Τα μαλλιά τους τα χτένιζαν σε κόκκινο, όπως καθημερινά, αλλά έβαζαν οπωρόθιτο το καγιούρι... μια πολύ λεπτή μεταξωτή κορδέλλα που μ' αυτή τύλιγαν τον κόκκινο. Η κορδέλλα που την σγηδράζαν από την πέδη, χωρίζοταν σε δύο κομμάτια που τα έβαζαν δεξιά και αριστερά γύρω στον κόκκινο και τον κάλυπταν. Στην κονική του κεφαλιού τα δύο κομμάτια από το καγιούρι ενώνονταν με μια λεπτή κλωστή. Στις γιορτές καγιούρια φορούνταν μόνο οι νέες». Επίσης: «Τις γιορτές φορούσαν καβιάδο ή συνηθίστερα μαντίλι μεταξωτό με τα δύο άκρα του ελεύθερα μπροστά ή δεμένα χαμηλά

Στο ίδιο χωριό το φιόρι, το πρόσθιτο στολίδι στον κόκκινο, για τη διάωριση της νύφης από τις άλλες γυναίκες, ανίπαντρες και παντρεμένες, περιγράφεται ως «στεφάνη στολισμένο με διάφορα λουλούδια τεχνητά, κυρίως γαρύφαλλα και ρόδα, χρωματιστές σπίθες, φτερά από κόκκινα βαμμένα σε έντονα χρώματα, μικρούς καθηέφτες και χρωματιστές κορδέλλες» και χρησιμοποιείται όχι μόνο «για να ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες καλεσμένες που φόραγαν περίποια τα ίδια ρούχα», αλλά και «για να έχουν γούρι και καλοτυχία». Μαθαίνουμε ακόμη ότι «το φιόρι δεν ανήκε στη νύφη, αλλά στη 'στολίστρα' που αναλάμβανε την περιποίηση και το ντύσιμο της νύφης». Ήταν άλλωστε ένα «στολίδι» που δεν θα ξαναφορούσε στην υπόλοιπη ζωή της.

Μια ανάλογη περιγραφή για το φιόρι (εικ. 12) και το σκοπό της χρήσης του, καθώς και συμπληρωματική παρατήρηση για την εξέλιξή του, έχουμε από το Γαστούρι: «Άλλοτε το έφτιαχναν από λουλούδια κομμένα μέσα σε ύφασμα και έβαζαν ό, τι πιο φανταγερό υπήρχε, λουλούδια πολύχρωμα, φτερά πολύχρωμα, καθηέφτακια, πουλιά, κουμπιά, πέρλες, καμπάνες για το αβάσικαμα. Σήμερα φτιάχνουν το φιόρι από φεύτικα λουλούδια και αρχίζει από το δεξιό αυτί και φτάνει μέχρι τη μέση του τορκού τελειώνοντας με 2 ή 3 φτερά παγωνιού».

στο στήθος. Και το μαντίλι αυτό το στερεώναν πάνω στο κόκκινο με σφίγκλες και έπεφτε στην πλάτη.. Όταν γίνονταν νύφες στο κεφάλι δεν έβαζαν μπόλια, αλλά έκαναν απαραιτητή καβιάδο με μπόλια μεταξωτή, τη μεταξόπολα. Το καβιάδο γινόταν έτοι: η μπόλια απλωνόταν στο κεφάλι διπλωμένη δίνοτα στα δύο. Την επούφραναν μπροστά, το ένα μέρος της ώστε να σχηματίστονταν δύο πιέτες. Την κάψφωναν (καρφίτσωναν) με σφίγκλες χρυσές ή ασημένιες. Αυτός ο τρόπος καλύπταν του κεφαλιού με καβιάδο ήταν πολύ κομψός, άφηνε ακάλυπτο όλο το πρόσωπο και το λαιμό με τη μπροστούρα, καθώς και μέρος από τα μαλλιά και το κόκκινο με το καγιούρι». Στο χρόνο από το Γαστούρι διαβάζουμε: «Γα μαλλιά ήταν φτιαγμένα σε διπλές σειρές από κοτιδές και πλέκονταν με τη μέριξα, η μια σειρά προς τα δεξιά και η άλλη προς τα αριστερά... Η μέριξα ήταν κόκκινη κορδέλλα και είναι πλεγμένη με 'μαξιλαράκια' ντυμένα με μαύρο ύφασμα. Είναι δύο διαδικτυα καρφών και καταλήγει σε δύο φιόρους πάνω ακριβώς από το αυτί. Τα μαλλιά ήταν φτιαγμένα σε διπλές σειρές από κοτιδές και πλέκονταν με τη μέριξα, η μια σειρά προς τα δεξιά και η άλλη προς τα αριστερά. Αυτό λέγεται 'τουρκός'. Και από τη Λειτάμη: «Το κεφάλι ήταν πολύ διπλοκόλο. Έπλεκαν τα μαλλιά σε πλεξίδες μαζί με μαύρα και κόκκινα κορδέλλια και γίνονταν έτσι χοντρές και έπαιρναν ωραίο σχεδόν τριγωνικό σχήμα. Πάνω την μπόλια άπιερε φορούσαν καβιάδο ή συνηθίστερα μεταξωτό με τα δύο άκρα του ελεύθερα μπροστά ή δεμένα χαμηλά».

Τα χριστιανικά περιέχουν, όπως είναι ευνόητο, ακόμα πολλά και εν πολλοίς διαφωτιστικά στοιχεία για δευτερεύοντα ενδύματα και ενδυματολογικά εξαρτήματα⁶⁷ και ιδιαίτερα για τα κοσμήματα (οι περιγραφές τους στα χειρόγραφα είναι συχνά σχεδόν φλώαρες και δείχνουν την προσοχή με την οποία «έφαξαν» οι φοιτητές αυτό το ελκυστικό θέμα, που μάλλον περιοριζμένα παρουσιάζεται στη γνωστή βιβλιογραφία)⁶⁸, ή και για άλλα συνα-

67. Οπως π.χ. το καθημερινό μεσάλι στα χωριά του Όρους (βαμβακερό ή μάλλινο ύφασμα, που έπαιξε το ρόλο φορτίου -ελεύθερο άλλου-, μιας και η θηλή της εποχής απαιτούσε από τη γυναίκα κατά τις καθημερινές εξόδους της να είναι πάντοτε «ζαλωμένη», απαγολημένη με τις οικιακές υποχρεώσεις της, βλ. και I. Μπουνιά, *Κερκυραϊκά*, δ.π., σ. 252, όπου: «εθεωρείτο αντικανονικόν σε γυναίκα ώριμη να περιπατή έξω από το σπίτι της, στον κάμπους, υχάλωτη), το σάλι, επώμιο κάλυμμα του χειμώνα, και η γιορτινή τους ποικιλία, πολύχρωμο μαντίλι της μέσης, που η νύφη πρωτοφοράει μετά τη λήξη της γαμήλιας τελετής, δώρο του γαμπρού, για να σύρει μ' αυτό, στη συνέχεια, το χορό (στο Γαστούρι και τη Λευκάμη).

68. Σύντομες επισημάνσεις: Τα κοσμήματα (τα «στολίδια») -αυτό σημειώνεται σε όλες τις κοινότητες- αποτελούν απαραίτητα συνοδά στοιχεία της ενδυμασίας, που ολοκλήρωνεν τη διαδικασία ένδυσης.

Οι Κερκυραϊκές στολίδιοντις φρεσοίς της καθημερινής τους ζωής λιτά και μάλλον για λόγους φιλαστεικούς. Στο χρό από τους Μαγουλάδες διαβάζουμε ότι στο λαϊκό, ακόμη και τις καθημερινές, είχαν κρεμασμένο ένα μαύρο μεταξωτό κορδόνι, στο οποίο περνούσαν ένα «κοινόλι» μπλε, άσπρο ή ένα μαργαριτάρι: «Το κρεμούσαμε στο λαϊκό μας. Κάναμε ένα κόμπο στη ρίζα του λαϊκού και το υπόλοιπο απ' όπου κρεμάστηκε το κουρέλι το βάζαμε μέπου από τη μπροστούρα. Το φρούσαμε καθημερινά και ήταν σα φιλαχτό για το μάτι». Το κόσμημα αυτό συνδέεται και τη γιορτινή φρεσοία για τον ίδιο λόγο. Επίσης στους Μαγουλάδες καθημερινά φρούσαν ένα δαχτυλίδι, την «πλάκα», που την έλεγαν έτοι «γιατί επάνω είχε πλάκα χρυσού με πτυλασμένα τα αρχικά του ονοματεπωνύμου της νύφης. Αυτό το δαχτυλίδι ήταν το πιο χοντρό από τα άλλα, γιατί ήταν καθημερινό». Στην Άνω Κορακιάνα τις καθημερινές «έβαζαν ατάλα κοράλλια».

Στην νυφιάτική και τη γιορτινή φρεσοία τα στολίδια κατέχουν πλωτείουσα θέση: «...άμα ήτανε να πάμε στο παντηγύρι, εβάναμε τα σκουτά μας τα καλά και ούλα μας τα στολίδια και τις καδίνες μας που τοι κάναμε δύο και τρεις δύτλες και τοι καψφίτσες μας και τι βραχιόλια μας και τοι μποκολέττες. Ετούτα οιύλα ήτανε από το γάμο μας και είχανε δλες α μη τι λίγα ή πολλά, άλλες πιλότερα ή άλλες πιο λίγα», λέει η μαρτυρία από τις Συνιές. Στο χρό από τη Λευκίμη επίσης: «Το στόλισμα τελείωνε με την καψφίτσωση. Βάζαν κάπι πολὺ μεγάλα και πολύτιμα χρυσαφικά, στ' αυτά τις βεργέτες, στο στήθος τις καψφίτσες, στα χέρια πολλά δαχτυλίδια και βραχιόλια από καθαρό χρυσόφιλο». Οι Κερκυραίες, «μαγεμένες» από τη λάμψη τους, φρούν όσα έχουν και είναι τιχερή η γυναίκα που μπορεί να φέρει πάνω της πολλά περισσότερα, κάνοντας πιο λαμπρή τη φροντισμένη γιορτινή φρεσοία της και ολοκληρώνοντας στο έπακρο την ικανοποίηση της φιλαράσκειάς της.

φή θέματα, όπως ο καθαρισμός των ενδύματων (με αλισίβα και πράσινο σαπούνι) και η φιλαξή τους (στις κασέλες, με σκόρπια ανάμεσά τους αρωματικά φύλλα δάφνης), και ακόμη ο καλλωπισμός του σώματος, σημάδια της δύνοντος ζωής στους αρρενόφυΐς.

Η αφίσινα των χρυσαφικών πάνω στην ολόλεικη μεταξιοτή μπροστούρα, που αναδειχνύεται, όπως ήδη παρατηρήθηκε, σε ακριβή κοσμηματοθήρη, δίνει ένα αισθηματικό μποτιστό, αξιωπούντας κάθε σωματική μειονεξία. Τα άφικνα επίσης δαχτυλίδια στη χέρια - αναφέρονται και τέσσερα και πέντε και οκτώ- απαλύνουν την εντύπωση που δίνουν τα σημάδια της δύνοντος ζωής στους αρρενόφυΐς.

Αλλά εκτός από το διακοπητικό και καλλωπιστικό χαριστήρα τους τα κοσμήματα φριξιούνται για να «μιλήσουν», να συπήσουν, να προσδιορίσουν την παρουσία της γυναικής στην τοπική κοινωνία.

Αγορασμένα από τους «χωνικούς» της πόλης (ή «τα έφερναν και από άλλα μέρη της Ελλάδας», Συνιές), συχνά «εληφανομημένα» από γενέα σε γενέα, αποτελούν δώρα κοινωνίας του γαμπρού και των γονιών του προς τη νύφη, καθώς και «χαρίσια» άλλων πυγγενών, κατά το γάμο, ενώ οφειλένα περνούν από τη μάνα στην κόρη: «Όταν μια καπέλλα αρχαριώνιαζε ή παντευιόταν, αν ήταν η πρώτη νύφη έπαιρνε τα κοσμήματα της πεθεράς. Τα κοσμήματα ήταν ανάλογα με την προίκα της νύφης και την ευτοξία του σιξήγου της, για παράδειγμα οι 'κλερονόμες' έπαιρναν περισσότερα» (Μαγουλάδες). «Τα αγόραζαν από τα χρυσοποχεία της πόλης. Άλλα τα έπαιρναν προίκα απ' τους γονείς τους και άλλα τους τα έκανε δώρο ο γαμπρός και οι συγγενείς στο γάμο τους» (χωρά του Όρους).

Έτοις συμβολικά τα κοσμήματα:

(α) Επικυρώνουν καταρχήν το πέρασμα της νέας κοπέλας στον έγγαμο βίο (η πρόσθιτή τους πάνω στη φρεσοία -μαζί με το πεσελ- είναι ίνως και η πιο σημαντική ενδυματολογική διαφορά της ανάπαντης από την παντευιότητα Κερκυραίας)

(β) Βεβιαίωνουν και επιδεικνύουν την οικονομική ευτοξία του άνδρα, συναπόδοινθα δίνουν στη γυναίκα την επιτάλεον ευχαρίστηκη της κοινωνικής υπεροχής, αφού ορισμένα μάλιστα από αυτά δεν περιλαμβάνονται στη συλλογή δώλων των γυναικών: «Όταν τους γάμους εβάναμε δόλα τα χρυσάρια μας, επερπατάγμεις και αυτά εκουδοινίζανε», είπαν με καμάρι και οι τρεις πληροφορήτορες από τους Γαρδελάδες. «Τα στολίδια έδειχναν πόσο πλούσια ήταν η γυναίκα ή πόση προίκα πήρε η νύφη. Τα φρούσαν δόλα μαζί δύσα είχαν, έπειτα πολλές φορές ο λαϊκός και μπροστούρα σκεπαζόταν από χρυσάρι», είναι το σχέδιο από χωρά του Όρους. Επίσης: «Όταν κάποια ήτο πλοιούτα τα κοσμήματα ήταν τόσο πολλά που μετά βίασα εφαίνετο το μπροστούρι. Ήτο δε μεγάλη ικανοποίησης της εγγάμου γυναικός να εμφανισθεί στο πανηγύρι πολλά κοσμήματα» (Άνω Κορακιάνα). Βλ. και στο χρό από τους Γαρδελάδες: «Τα κοσμήματα τους οι γυναίκες τα παράγγελναν στους χρυσικούς στη χώρα. Πολλές φορές για να φτιάξουν κάποιο καινούργιο κόσμημα ήδιναν και έλιωναν δόλα κοσμήματα, τα οποία για διάφορους λόγους δεν χρησιμοποιούσαν πια. Τα κοσμήματα περνούσαν από γενιά σε γενιά. Τα περισσότερα κοσμήματα η νύφη έπαιρνε από την πεθερά της. Η μητέρα της νύφης ήδινε πολὺ λίγα κοσμήματα στην κόρη της αν είχε γιο. Αν δύμας δεν είχε, τότε τα κοσμήματα μοιράζονταν ίσα και δλες οι κόρες έπαιρναν σε αξέα τα ίδια περιόπου κοσμήματα. Η πεθερά ή η μητέρα ήδιναν στις νύφες ή στις κόρες

μεία στα οποία δεν θα αναφερθή εδώ⁶⁹, γιατί, όπως το ανέφερα ήδη, η πρόθεσή μου ήταν, να σταθύ και να επισημάνω ιδιαίτερα (με το παρόδειγμα του ενδύματος της Κέφκυρας) το θέμα των παραλλαγών ενός τύπου, που μπορούν να υπάρχουν ακόμα και σε ένα περιορισμένο σε έκταση και -το χυριότερο- κατά βάση ενιαίο χώρο, όπως είναι ένα νησί. Στο θέμα αυτό, μολονότι πολύ, όπως νομίζω σημαντικό, δεν αποδίδεται πάντοτε η δέουσα προσοχή και υπάρχουν τάσεις γενίκευσης, ίσως και γιατί δεν είναι εύχολο: απαιτεί την ιδιαίτερη λεπτομερή εξέταση και διερεύνηση του χώρου. Οι εργασίες των φοιτητών συμβάλλουν στην εξέταση αυτή.

Ίσως έχει ενδιαφέρον να αναφέρω, εν κατακλείδι, μιαν εργασία του καθηγητή Δημητρίου Σ. Λουκάτου, ο οποίος θέλησε να δείξει τη βασιμότητα της παραπάνω παρατήρησης παίρνοντας το παράδειγμά του από το χώρο του λαϊκού παραμυθιού και εφαρμόζοντάς το στην Κεφαλονιά: μίλησε έτσι για τις «κεφαλληνιακές παραλλαγές της Σταχτοπούτας». Όπως παρατηρεί, «η βασική πλοκή του κεφαλονιτικουν τύπου της Σταχτοπούτας σ' δόλο το νησί είναι η ίδια (...), υπάρχει όμως σημαντική ποικιλία στις λεπτομέρειες από χωριό σε χωριό, που δημιουργούν αξιοπρόσεχτες υποπαραλλαγές»⁷⁰.

Ένα μέρος από τα κοσμήματά τους και παράγγελναν στους χρυσοχόους τα υπόλοιπα, έτσι ώστε να έχει η νέα παντρεμένη γυναίκα όλη τη σειρά των κοσμήματων πλήρη. Σε κάθε περίπτωση χαράς οι γυναίκες στόλιζαν το πέτο τους με τα διάφορα κοσμήματά τους. Τις πειστήρεις φρονές ήταν τόσο πολλά τα κοσμήματα ώστε ένα μικρό μόνο μέρος από το μεταξωτό πέτο διακρίνονταν».

(γ) Είναι τέλος ένα καλό κινητό μέρος της περιουσίας τους, που σε ώρες δύσκολες μπορούσε να εξαγυγωθεί. «Οι πιο πλούσιες -διαβάζουμε στο παραπάνω χρόνιο από τους Γαρδελάδες- παράλληλα με την καδένα φορούσαν και δυο τρεις σειρές απόφριο χρυσάφι στο λαμπό τους που σε περίπτωση ανάγκης θα μπορούσαν να πουλήσουν για να εξασφαλίσουν κάποιο χρηματικό ποσό» (Θυμόμαστε εδώ το διήγημα «Ένα μικρό λάθος» του Ιάκωβου Πολυλά, με σχετικό θέμα).

69. Δίνων ενδεικτικά μόνο μια σύντομη αναφορά από τους Γαρδελάδες για την καθημερινή επιμέλεια της εμφάνισης: «Πάνω μας δεν εβδύναμε κανένα φτιασίδι. Ήθελαμε όμως να ειμάστενε πάντα καθαρές. Το φυντί μας και το πέτο μας δεν το βγάναμε μόνο όταν επλενόμαστενε αλλά και τρεις βολές κάθε βδομάδα. Επλενομάστενε με αλιπίφα και πρόσινο πατατίνι. Μετά εβδύναμε τα φούχια μας που μυρίζανε δάφνη». Και από το ίδιο χωριό για τον καλλωπισμό της νύφης: «Η νύφη δεν έβανε φτιασίδια παρά μονάχα πλενότανε με πράσινο παπόνινη και λίγο άρωμα και έβανε τα μοσχοβολιστά από τοι μικριές και τοι δάφνες απωρόριχά της που ήταν από την προίκα που τη σείχε 'τουμάσει η μάνα της».

70. Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτου, «Κεφαλληνιακές παραλλαγές του παραμυθιού της Σταχτο-

Ανάλογες παρατηρήσεις, όπως είδαμε, μπορούμε να κάνουμε και για τον τύπο της κερκυραϊκής γυναικείας φορεσιάς, τον οποίον οι «υποταγαλλαγές» είναι και σημαντικότερες, ανάλογα προς το κοινωνικά και λειτουργικά περιεκτικότερο αντικείμενο, που είναι το ένδυμα. Είδαμε π.χ. να διαμορφώνεται ένα σχήμα χωρίς το πεσελί, μολονότι αυτό υπήρξε από τα πιο γνωστά κερκυραϊκά ενδύματα, αλλά ιδιαίτερα δαπανηρό... Άρχισε από κάποια στιγμή να μη συμπληρώνει πάντα τη γυναικεία ενδυμασία. Και η παρουσία ή απουσία του σηματοδοτούσε την ύπαρξη σαφών κοινωνικών διαφορών.

Οπωδήποτε θα μπορούσε, -με τη συγκέντρωση κι άλλων τοπικών στοιχείων-, να επιχειρηθεί μια τέτοια συγχριτική εξέταση του γενικού ενδυματολογικού τύπου προς τα διάφορα μέρη, κατά το παρόδειγμα που οι παραμυθολόγοι π.χ. εξετάζουν μοτιβολογικά έναν παραμυθιακό τύπο, οδηγούμενοι συχνά, με βάση τις επιμέρους διαφορές, στη σκιαγράφηση υποτύπων ή, έστω, ουσιαστικότερων παραλλαγών.

πούτας», Κεφαλληνιακά Χρονικά, 2(1977), σ. 268-269 (και σε ανάτυπο). Βλ. ανάλογη παρατήρηση για το ζήτημα των παραλλαγών σε έναν ακόμη κλάδο της λαϊκής τέχνης, αυτόν της λαϊκής αρχιτεκτονικής, από τον Μ. Γ. Μερακλή, Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός. Αθήνα 1983, σ. 37, όπου: «Ένα κύφιο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής αυτής [του Αιγαίου] είναι η απεριόριστη ποικιλία των παραλλαγών, που βασίζονται εντούτοις στην δια βασική μορφή, η οποία είναι αποτέλεσμα της υπάρχειας κοινού υλικού, κοινού φυσικού περιβάλλοντος, κοινών κοινωνικών συνθηκών. Το πιθανόμερο τα λαϊκά παραχωτίθια ή τραγούδια, όπου γύρω από έναν τόπο γεννιούνται πλήθος παραλλαγές. Η ελεύθερη δημιουργία ολοένα νέων παραλλαγών, εξαφτημένων όμως, με μια διαλεκτική υποκοή, από τον αρχικό βασικό τύπο, αυτό το θεμελιώδες γνώμονα της λαϊκής λογοτεχνικής, είναι δ.τι χαρακτηρίζει καίρια και την ανεπανάληπτη ίσως λαϊκή αρχιτεκτονική των Κικλαδών και των Αιγαίου».

ABSTRACT

UNPUBLISHED STUDENTS' ESSAYS ON THE TRADITIONAL
CULTURE OF THE IONIAN ISLANDS
AT THE FOLKLORE ARCHIVES OF THE UNIVERSITY
OF JOANNINA (1964-1992).
INFORMATION CONCERNING THE WOMEN'S
PEASANT COSTUMES OF CORFU

by
Marina Vrelli - Zachou

The first purpose of this paper is to present a significant number of unpublished essays on the traditional culture of the Ionian islands of Greece. These essays were written by students of the University of Ioannina from 1964 to 1992 as a result of their own field work research. They are kept at the Folklore Archives of the University of Ioannina (Department of History and Archaeology, Sector of Folklore). They give us valuable and reliable information about the social structure, manners and customs and folk art (of Corfu, Paxi, Lefkas, Cefalonia, Zante and Kythera) after having been carefully compared with other sources.

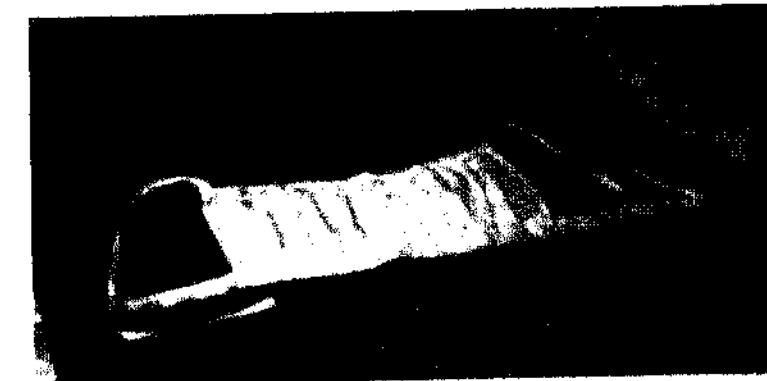
The second purpose of this paper is to focus and comment on particularly the women's costumes of some peasant communities in Corfu (as they are represented in some of the essays) in order to show that by using this material (and also the interesting pictures included in) as a basic source in costume research (a) we can learn specific unknown details concerning not only the shape and decoration of the costumes but also their changing forms during 20th century, (b) we can notice similarities or differences in the costumes from one community to the other, which finally compose only variations of a main type of costume and express by this way the "personality" of each community, and (c) we can understand the significant social role of some special outgarments (such as "pesseli"), of the complicated headdresses and the impressive jewellery especially worn during the wedding day.

Eικ. 1. Γαϊστοίνι. Νυφική ενδύμασια. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κουτάγιαρ).

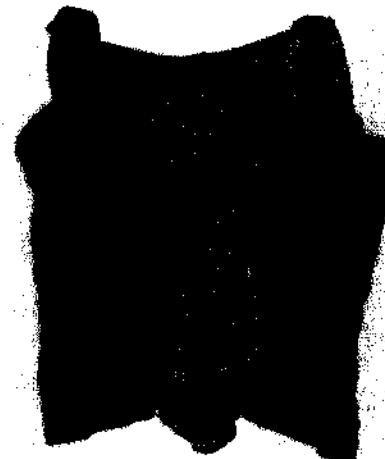
Eικ. 2. Γαϊστοίνι. Ενδύμασια γλικιωμένης, 1983. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κουτάγιαρ).

Eικ. 3. Μπονοτίνα. Ανήκε στην Αικατερίνη Μαγουλά, στ. Σπινθίδωνος, αγρότισσα, από το χωριό Μαγουλάδες. (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

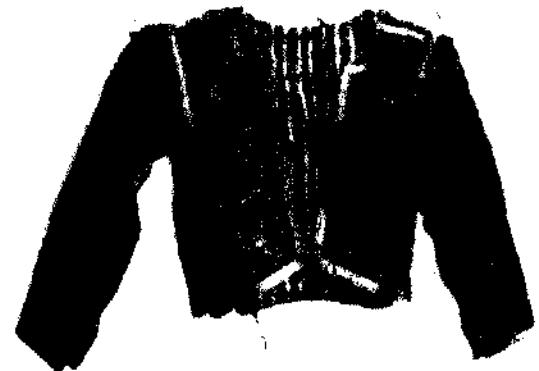
Εικ. 4. Η Σοφία Σγουρόν (1904-1972) από το χωριό Ρόδα με γιορτινή ενδυμασία.

Εικ. 5. Γιορτινό τζιποίνι, κεντημένο με χρυσογάιτανο και κόκκινο γαϊτάνι στους ώμους. Ανήκει στην Ευαγγελία Κάρου, γεν. 1915, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

Εικ. 6. Νησιωτικό τζιποίνι από κόκκινο βελούδο της Ευαγγελίας Κάρου, γεν. 1915, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

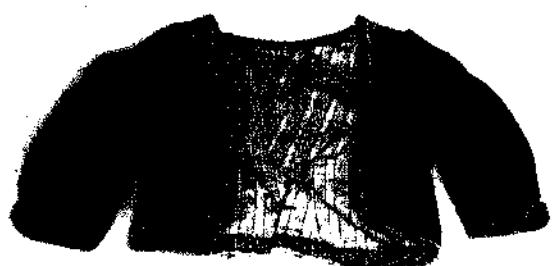
Εικ. 7. Πεσέλι της Χριστίνας Σγουρόν από τη Ρόδα. (Από την εργασία της Αιωνιερίνης Σγουρόν).

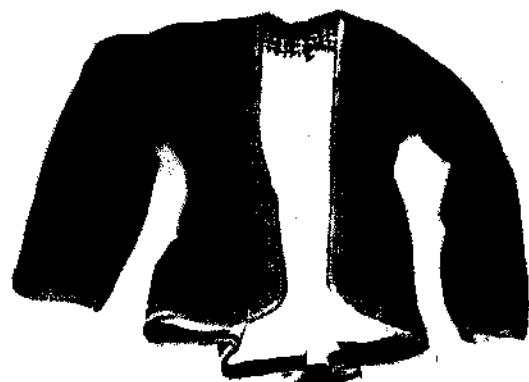
Εικ. 8. Πεσέλι (πίσω όψη).

Εικ. 9. Σεγκιούνι από βελούδο της Μαρίας Άνθη, γεν. 1925, από τους Γαρδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθεριώτη).

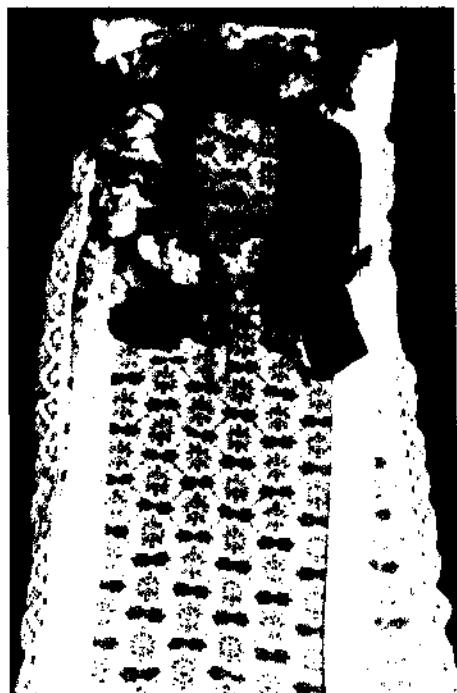
Εικ. 10. Καμιζόλα από μαύρο σατέν της Ευαγγελίας Κάρου, γεν. 1915,
από τους Γαψδελάδες. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθερούτη).

Εικ. 11. Μανικωτή από σκούρο μπλε σατέν, ραμμένη γύρω στα 1920-25,
της Μάρως Κατσαρού, γεν. 1900, από τις Συντέσεις.
(Από την εργασία της Βασιλικής Κατσαρού).

Εικ. 12. Ο τορκός με το φιόρι.
(Από την εργασία της Αικατερίνης
Κοντάγια, Γαστούρι).

Εικ. 13. Γιορτινή μπόλια. (Από την εργασία της Αικατερίνης Κοντάγια, Γαστούρι).

Εικ. 14. Η Σταμούλη Γοιδέλη, από τους Μαγουλάδες, με «καλό» σεγκούνι. (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

Εικ. 15. Φωτογραφία του 1923 από τα χωριά του Όρους. (Από την εργασία της Καλλιόπης Αθηναίου).

Εικ. 17. Η Κωνσταντίνα Καλοϊδή, από τους Μαγουλάδες, με «λοιστρίνια» και «σάλι». (Από την εργασία της Γιαννούλας Δημητρίου).

Εικ. 16. Φωτογραφία του 1918 από τα χωριά του Όρους. (Από την εργασία της Καλλιόπης Αθηναίου).

Εικ. 18. Η Μαρία Ανθη, γεν. 1925, από τους Γαψελάδες, με ενδυμασία το 1990. (Από την εργασία της Ξανθής Λευθέριδης).

Εικ. 19. Η Αγγελική Τσαμώτη, από τη Ρόδα, το 1985, σε ηλικία 78 χρονών, με καθημερινή ενδυμασία. (Από την εργασία της Αικατερίνης Σγούρου).

Εικ. 20. Η Ασπασία Πρωτοψάλτη, από τη Ρόδα, το 1985, σε ηλικία 80 χρονών, με πένθιμη ενδυμασία. (Από την εργασία της Αικατερίνης Σγούρου).